

RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE

Radu Băjenaru, *Identități culturale, structuri de putere și conflict militar în nordul Peninsulei Balcanice în mileniiile IV–III a.Chr.*, Editura Muzeului Național al Literaturii Române, București, 2013, 295 p., inclusiv 4 hărți, ISBN 978-973-167-118-5.

Lucrarea este constituită din introducere, patru capitole, bibliografia, patru hărți și o *Addenda* ce cuprinde, traduse în limba engleză, un rezumat și cuprinsul.

Introducerea (p. 7-9) prezintă cadrul în care s-au plasat străduințele autorului, fiind vorba de proiectul *Valorificarea identităților culturale în procesele globale* (Contract POSDRU/89/1.5/S/59758), în cadrul căruia este vorba de tema care constituie, de fapt, titlul sfiorător al lucrării. Autorul mărturisește că subiectul lucrării sale îl reprezintă procesul de trecere de la epoca neo-eneolitică la epoca bronzului în nord-estul Peninsulei Balcanice, volumul de față fiind gândit ca primul dintr-o serie mai lungă. Sunt amintite călătoriile de studii ale autorului în Germania și Bulgaria. Introducerea se încheie cu tradiționala listă de mulțumiri.

Urmează capitolul intitulat *Stadiul cercetării. Scop și metodologie* (p. 11–15). Autorul, încercând să circumscrie problema transformărilor ansamblului „culturii materiale a populațiilor din spațiul carpato-balcanic” pe la mijlocul mileniului IV a.Chr., amintește foarte pe scurt teoria Marijei Gimbutas precum și cea avansată, cu multă vreme în urmă, de Gustav Kossina. Se mai referă, iarăși pe fugă, la *New Archaeology*. Mai face și afirmația conform căreia: „Vreme îndelungată arheologii au tratat conflictul militar în societățile preistorice în mod empiric și paradigmatic”, dovedind că nu știe nici ce este empiric, nici ce este paradigmatic, ca să nu mai spun că nu are cunoștință de faptul că arheologia este, prin excelență, o știință empirică!

Cred că i-ar fi folosit destul de mult dacă ar fi consultat câteva lucrări mai noi¹, pe care, răsfoindu-le măcar, autorul ar fi reușit eventual să se dezlipească de clișeele care au generat stufosul titlu. Mai degrabă ar fi trebuit să țină seama și de faptul, cu

¹ Binford 1972; Hodder, Hutson 2003; Kristiansen, Larsson 2005; Peterson, Popova, Smith 2006; Kohl 2007; Anthony 2007; Nikolaeva 2011.

totul evident, că, cel puțin pentru perioada de timp avută în vedere „identitățile culturale”, de fapt grupele/culturile din România sau Bulgaria, nu prea sunt câtuși de puțin mulțumitor definite. Cu o izbitoare sinceritate, autorul își expune câteva nedumeriri personale – denumite „probleme” – pe care intenționează să le discute și nuanțeze. Sunt foarte curios cum va desluși pe cale arheologică dacă „războiul... se află structurat genetic în comportamentul uman” ... (p. 13)

Ne sunt expuse apoi abordările diverse pe care le are în vedere pentru a crea o temelie destinată promiselor sale încheieri finale. Este vorba de *Studiul izvoarelor arheologice*, ce ar avea în vedere alcătuirea unei baze de date în corespondență cu un spațiu geografic larg. Pentru *Studiul izvoarelor iconografice*, autorul se referă la reprezentările din peștera de la Nucu, în nordul ținutului Buzău², atrăgând atenția și asupra stelelor funerare ce se cunosc din zona stepelor nordpontice și până la Atlantic³. Aproape inevitabil se are în vedere *Studiul izvoarelor etnografice*; tema este importantă și poate, pentru început, R. Băjenaru ar fi trebuit să se familiarizeze cu câteva lucrări de bază care au examinat această problemă⁴. Autorul ne promite că se va apleca și către *Studiul izvoarelor literare* ca și pentru *Asigurarea bazei teoretice*...

La prima vedere, capitolul *Cadrul geografic, cultural și cronologic* (p. 16–20) pare ceva mai bine întocmit. Sunt descrise foarte sumar unitățile geografice principale: Bazinul Dunării de Jos, doar parțial, Tracia, de fapt doar Bazinul hidrografic Maritsa-Tundja și apoi zona dintre lanțul muntos Rhodopi și litoralul nordic al Mării Egee. Surprinde faptul că teritoriul Rumeliei (partea europeană a Turciei) nu este aproape deloc luat în considerație. Pentru conturarea cadrului cultural, autorul reia, cu abnegație, locurile comune puse în circulație de mai multă vreme. Sunt prezentate, la modul foarte general, complexe eneolitice Boian–Gumelnița–Karanovo VI și Sălcuța–Gradeshnitsa–Krivodol. Pentru zona răsăriteană a Traciei menționează doar piesele din metal din stațiunea de la Kanligeçit⁵ situată în Turcia europeană, foarte aproape de cursul Maritsei. Dar la Kanligeçit este vorba de un complex arheologic extrem de important, cu legături evidente cu zona de la nord de Dunărea de Jos, complex a cărui cunoaștere mai temeinică i-ar fi folosit autorului.

Miezul cărții este constituit din capitolul *Catalogul descoperirilor* (p. 21–257), ce reprezintă 80% din volum. Sunt înșirate 784 de piese, pumnale aparținând mai multor

² De curând a apărut volumul (o culegere de studii) Sîrbu, Matei 2012. Este vorba de o apariție stranie, pe care nu o comentez acum.

³ Îi recomand cu insistență pentru această preocupare studiul Harrison, Heyd 2007, 129-214, în bună parte și pentru a vedea ce este termenul „Yamnaya package”.

⁴ Cum ar fi: R. Lowie, *Traité de sociologie primitive*, Paris f.a.; Ucko 1969, 262-280; Leach 1982; Hodder 1982; Radcliffe-Brown 2000 și desigur L.R. Binford (vezi *supra* nota 1).

⁵ Este vorba de Yalçın 2012, 183-189.

tipuri principale, topoare plate – Flachbeil, topoare cu „brațe în cruce”, de fapt cele din categoria Kreuzschneidigeaxt și topoare cu gaură de înmănușare transversală, adică cele din categoria Schafflochaxt. Pentru încadrarea tipologică, autorul s-a folosit de lucrările lui F. Schubert⁶, A. Vulpe⁷ și H. Todorova⁸. Dar tipologiile stabilite în lucrările publicate în seria PBF trebuiesc folosite cu mari rezerve, dat fiind faptul că în fiecare lucrare sunt discutate piese dintr-o țară/stat, adică dintr-un spațiu astăzi strict delimitat. Tipologiile cu pricina au fost „stabilite” în acest cadru limitat, ceea ce le face greu de acceptat pe o arie mai largă, ce depășește cu totul firesc actualele frontiere politice⁹.

A fost construită, pentru fiecare piesă, o fișă standard cu șase repere (p. 20–21). Aș remarca că dintre cele 784 de piese, doar 113 (14,41%) sunt inedite. De asemenea trebuie subliniat că o bună parte provin din descoperiri singulare întâmplătoare, fapt ce complică situația. În ceea ce privește contextul, ies în evidență piesele provenite din contexte funerare, cum este cazul celor din cimitirele de la Devnya, Durankulak sau, mai ales, Varna. Li se adaugă piesele din stațiuni, cum sunt cele de la Emen sau Junacite, sau considerate ca provenind din depozite, cum este cazul cu piesele din peștera de la Emen. Dar și piesele descoperite izolat, mai ales topoarele din categoria Kreuzschneidigeaxt, prezintă un interes aparte, deseori fiind vorba de așa numitele „Einzelfund”, al căror caracter votiv a fost de multe ori subliniat, fapt care mai reduce ceva din gravitatea conflictelor militare invocate de autor...

Superficialitatea lucrării este pusă în evidență și prin cartările de pe cele cinci hărți ce urmează bibliografiei. Sunt folositoare, căci ne indică pe ce raft al magaziei sud-est europene sunt borcanele cu pumnale, pe care raft lădițele cu topoare de un fel sau altul ...

Lipsește ilustrațiile de piese, situație care transformă lucrarea într-o simplă listă de depozit, în ciuda titlului sfiorător. Dar abnegația de magazioner a autorului nu prea folosește arheologiei preistorice. Dar atunci la ce a folosit lista? Răspunsul îl putem găsi în așa numita „tihna științifică”¹⁰, prin care a fost susținut proiectul care a dat naștere lucrării acum discutate. Mă bucur pentru autor și îi doresc somn ușor¹¹ ...

⁶ Schubert 1965, 274-295.

⁷ Vulpe 1970; Vulpe 1975.

⁸ Todorova 1981.

⁹ Vulpe 1972, 325.

¹⁰ Expresia – „asigură tihna științifică” – este prezentă la p. 4 a Chestionarului pentru proiectul POSDRU ID 59758, care poate fi găsit pe site-ul Academiei Române!

¹¹ În încheiere nu pot decât să recomand replicantului și susținătorilor săi povestea indiană, care se găsește în cartea lui F. M. Dostoievski, *Jurnalul unui scriitor*.

Bibliografie

- Anthony, D. W. 2007, *The Horse the Wheel and Language*, Princeton.
- Binford, L.R. 1972, *An archaeological perspective*, New York.
- Harrison, R., Heyd, V. 2007, *The transformation of Europe in the third millennium BC: the example of „Le Petit-Chasseur I + III” (Sion, Valais, Switzerland)*, PZ 82, 2, 129-214.
- Hodder, I. 1982, *Symbols in action—Ethnoarchaeological studies of material culture*, Londra.
- Hodder, I., Hutson, S. 2003, *Reading the past. Current approaches to interpretation in archaeology*, Cambridge.
- Kohl, Ph. L. 2007, *The making of Bronze Age Eurasia*, Cambridge-New York.
- Kristiansen, K., Larsson, T.B. 2005, *The rise of Bronze Age society. Travels, transmission and transformations*, Cambridge.
- Leach, E. 1982, *Social Anthropology*, Oxford.
- Lowie R., *Traité de sociologie primitive*, Paris f.a.;
- Nikolaeva, N.A. 2011, *Etno-ku'lturnye processy na Severnom Kavkaze v kontekste drevnei istorii Evropy i Bližnego Vostoka*, Moscova.
- Peterson, D.L., Popova, L.M., Smith, A.T. (eds.) 2006, *Beyond the Steppe and the Sown*, Leiden–Boston.
- Radcliffe-Brown, A.R. 2000, *Structură și funcție în societatea primitivă*, Iași.
- Schubert, F. 1965, *Zu den südosteuropäischen Kupferäxten*, Germania 43, 274-295.
- Sîrbu, V., Matei, S. (eds.) 2012, *Un monument din Carpații Orientali cu reprezentări din Preistorie și Evul Mediu—Nucu—„Fundu Peșterii”, județul Buzău, Brăila—Buzău*.
- Todorova, H. 1981, *Die kupferzeitliche Äxte und Beile in Bulgarien*, PBF 9, 14, München.
- Ucko, P. J. 1969, *Ethnography and archaeological interpretations of funerary remains*, World Archaeology 1–2, 1969, p. 262–280;
- Vulpe, A. 1970, *Die Äxte und Beile in Rumänien*, I, PBF 9, 2, München
- Vulpe, A. 1972, *Recenzie la Prähistorische Bronzefunde (sub red. H. Müller-Karpe)*, SCIV 23, 2, 323-326.
- Vulpe, A. 1975, *Die Äxte und Beile in Rumänien*, II, PBF 9, 5, München.
- Yalçın, Ü. 2012, *Metallfunde, în Özdöğen M., Parzinger H., Die frühbronzezeitliche Siedlung von Kanlıgeçit bei Kirklareli. Ostthrakien während des 3. Jahrtausends v. Chr. im Spannungsfeld von anatolischer und balkanischer Kulturentwicklung*, Studien im Thrakien-Marmara-Raum 3, Berlin, 183-189.

Ion MOTZOI-CHICIDEANU

Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”
str. Henri Coandă, nr. 11, sector 1, București

Observații pe marginea unei recenzii, Ion Motzoi-Chicideanu, Radu Băjenaru, *Identități culturale, structuri de putere și conflict militar în nordul Peninsulei Balcanice în mileniiile IV–III a.Chr.*, Editura Muzeului Național al Literaturii Române, București, 2013, 295 p., inclusiv 4 hărți, ISBN 978-973-167-118-5.

În numărul de față al revistei Peuce, I. Motzoi-Chicideanu publică o „recenzie” la cartea mea, *Identități culturale, structuri de putere și conflict militar în nordul Peninsulei Balcanice în mileniiile IV–III a.Chr.*, Editura Muzeului Național al Literaturii Române, București, 2013. Sunt în cadrul recenziei o serie de afirmații și comentarii care suportă anumite explicații și rectificări. Asta cu atât mai mult cu cât textul publicat de I. Motzoi-Chicideanu nu vizează neapărat cartea propriu-zisă. Textul este o simplă înșiruire de inexactități, interpretări forțate prin omisiune (în fapt „fitile” puse să-l aburească pe cititorul mai puțin avizat) și ironii de proastă calitate menite să distreze vulgul. Doar în două cazuri recenzentul se aventurează să atingă cu vârful degetelor apele adânci ale unei discuții serioase și competente, însă de fiecare apa s-a dovedit prea fierbinte pentru el. Recenzia este, în primul rând, un atac îndreptat împotriva autorului, ceea ce, de regulă în astfel de cazuri, arată neprofesionalismul și incompetența recenzentului. Mai mult, recenziile la cataloage sau repertorii precum cartea în discuție sunt rare; de cele mai multe ori când sunt făcute, recenzentul dorește să demonstreze ceva. Și, într-adevăr, I. Motzoi-Chicideanu dorește. De aceea răspunsul meu este mai lung decât ar fi fost cazul, și este structurat în trei părți: corectarea inexactităților vehiculate de I. Motzoi-Chicideanu, o discuție mai mult decât necesară despre experiența și priceperea recenzentului în legătură cu tema cărții și, în final, câteva explicații cu privire la rolul și contextul în care a fost publicat acest catalog.

Titlul i se pare „sforăitor” probabil pentru că nu știe ce înseamnă *identitățile culturale*. Altfel nu văd de ce recenzentul a pus semnul egal între *identități culturale* și *grupe/culturi* arheologice. Dacă ar fi citit cu atenție măcar o parte din studiile și cărțile pe care mi le recomandă (în special notele 1 și 4), ar fi observat că lucrurile sunt ceva mai complicate de-atât.

Cât privește reluarea „cu abnegație a locurilor comune puse în circulație de mai multă vreme”, nu pot răspunde decât cu un citat dintr-o carte recentă: „(...) pentru spațiul avut în vedere se poate vorbi despre epoca bronzului odată cu sfârșitul **marilor complexe culturale eneolitice cum sunt Cucuteni-Tripolje, Gumelnița-Karanovo și Bodrogresztur**” (s.n.)¹².

¹² Motzoi-Chicideanu 2011, I, 50.

Nu am invocat nicăieri în carte „gravitatea conflictelor militare”, dimpotrivă. După cum logica conform căreia caracterul motiv al depunerilor „reduce ceva din gravitatea conflictelor militare invocate de autor...” îmi scapă. Nu am afirmat în niciun fel că arheologia ar fi calea prin care se poate desluși dacă războiul se află structurat genetic în comportamentul uman. De asta se ocupă alte discipline, existând în momentul de față studii foarte serioase în acest sens¹³.

Că tot am ajuns la recomandări bibliografice, abundente în recenzie, nu era cazul ca recenzentul să se obosească să le scrie. După cum cred că reiese evident din carte, aici doar am schițat cadrul și temele proiectului, nu am declanșat niciun fel de discuție presupusă de bibliografia „recomandată” (vezi discuția mai jos). Remarc doar că sugestiile de la nota 4 nu sunt cea mai fericită alegere pentru studiul conflictelor în societățile primitive¹⁴. Oricum, îl sfătuiesc pe recenzent ca înainte de a mai sugera altora ce să citească, ar fi bine să-și rezolve propriile lacune bibliografice cu privire la descoperirile funerare din epoca bronzului, domeniu la care are pretenția că se pricepe (vezi de asemenea discuția de mai jos). Cât privește metalurgia și problematica pieselor de metal din eneolitic și bronzul timpuriu, îi stau oricând la dispoziție cu orice studiu care să-l ajute la o mai bună și corectă înțelegere a fenomenului.

*

* *

Aceasta este cu atât mai important cu cât, dacă o parte din critici provin dintr-o anumită neînțelegere a contextului și rolului acestei cărți, o altă parte consistentă vădese lipsa de pricepere a recenzentului în ceea ce privește piesele de metal discutate. Este încurajator faptul că știe denumirile în limba germană ale categoriilor de piese, însă aceasta nu este o condiție nici necesară, nici suficientă pentru o bună cunoaștere a temei.

Mentalitatea de magazinier adusă în discuție de recenzent și care, din câte observ, îi este foarte familiară, reiese clar din afirmația „că dintre cele 784 de piese, doar 113 (14,41%) sunt inedite”. Probabil mult prea ocupat să-mi numere piesele, I. Motzoi-Chicideanu nu realizează că important în acest caz nu este *câte* piese sunt publicate, ci *cum* sunt publicate. Un recenzent serios și competent ar fi observat că din cele 784 de piese ale catalogului, pentru mai mult de jumătate (387 de piese) se oferă informații inedite (corecții în ceea ce privește condițiile de descoperire, descrieri, dimensiuni, greutate etc), informații mai mult decât utile pentru cei ce le discută. Ar fi fost suficient

¹³ Este bine de răsfoit cartea Marthei Stout (2010). Informații bibliografice foarte recente și mai mult decât utile, pe această temă, la Fry 2013.

¹⁴ Bibliografia completă la sfârșitul anilor '80 se găsește la Ferguson, Farragher 1988. Studiile și cărțile lui R. Brian Ferguson pe temă rămân fundamentale; de exemplu Ferguson 1995 (ediția a doua în 2002).

să își amintească de toporul cu gaură de înmănușare de la Bungetu, publicat prost acum vreo 40 de ani¹⁵. Din cunoștințele mele, este singurul topor de acest gen la care se publică, în desen, vederea dinspre tăiș. La ce va fi folosind o asemenea vedere doar autorul știe. Lipssește în schimb desenul cefei. Tot în desen și foto este redată muchia inferioară a toporului, lipsind cea superioară. Ori cea superioară era importantă în acest caz, pentru că pe ea se află o adâncitură longitudinală din turnare, fapt întâlnit mai rar la astfel de topoare, ce arată anumite alegeri tehnologice. Această adâncitură nu este redată nici în desenul secțiunii lamei. Desigur, aceste scăpări pot fi puse pe seama entuziasmului tinereții recenzentului, însă ar fi avut pe cine să întrebe care erau standardele minime de publicare a unui topor la acea vreme.

Din păcate nu este singurul caz de publicare defectuoasă, numărul este cu mult mai mare. Este evident că astfel de piese trebuie redesenate și republicate, ceea ce, în cazul toporului de la Bungetu am făcut deja¹⁶. Celelalte urmează să fie publicate. De aceea, și fiindcă tot s-a adus vorba de latura empirică a arheologiei, documentarea în muzee este obligatorie în situația dată, însă aceasta este o experiență care îi lipsește cu totul recenzentului, iar lucrul acesta se vede.

De la Kanligeçit, lângă orașul Kirklareli (Turcia), am prezentat o singură piesă (nu „piese”) pentru că una singură era de prezentat, anume toporul plat (nr. cat. 313); celelalte descoperiri de metal sunt de alt tip, în principal ace. Din partea sud-estică a Traciei am mai inclus două piese din depozitul de la Safaalan, un topor plat (databil foarte probabil în bronzul târziu) și un topor cu gaură de înmănușare transversală (nr. cat. 544-545). Formularea „menționează doar piesele” lasă să se înțeleagă că ar fi mai multe în zona respectivă. Nu sunt. De fapt, dacă n-ar fi văzut doar lădițe și borcane (de ce nu sticle?) atunci când a privit hărțile de la sfârșitul cărții, recenzentul ar fi putut observa că foarte puține piese se răspândesc la sud de Maritsa, ele lipsind complet în partea centrală și estică a Macedoniei grecești și în bazinul inferior al Maritsei. Ca atare numărul lor foarte mic în zona sud-estică a Traciei nu are de ce să surprindă. Piese de acest gen apar în nordul Greciei, dar la sud-vest de aria discutată, și indică o altă cale de contact cu bazinul inferior al Dunării, anume valea Strumei. În fine, nu știu care este reperul după care eu nu aș cunoaște temeinic „complexul” de la Kanligeçit. Știu însă că acest sit nu este situat chiar „foarte aproape de cursul Maritsei”, ci undeva la jumătatea distanței dintre confluența Maritsei cu Tundja și litoralul Mării Negre. În fapt, importanța sitului de lângă Kirklareli constă în aceea că sugerează o anumită cale de contact între nord-vestul Anatoliei și Tracia la nivelul bronzului timpuriu, epocă în care contactele dintre cele două zone sunt frecvente și intense.

¹⁵ Chicideanu 1973, 521-525.

¹⁶ Băjenaru 2014, fig. 70/2.

Singura observație pertinentă din recenzie este că „tipologiile stabilite în lucrările publicate în seria PBF trebuiesc folosite cu mari rezerve, dat fiind faptul că în fiecare lucrare sunt discutate piese dintr-o țară/stat, adică dintr-un spațiu astăzi strict delimitat”. Nu pot să nu-i dau dreptate recenzentului, însă această observație este de multă vreme un loc comun (pentru a folosi propriile sale cuvinte) în literatura de gen. De altfel, proiectul discutat are în vedere un spațiu care include regiuni din patru țări (România, Bulgaria, Grecia și Turcia), tocmai pentru a nu fi condiționat de granițe politice actuale. Am indicat atribuirile tipologice aflate în uz, la piesele editate, pentru că ele există și nu pot fi eludate, și pentru că ele exprimă stadiul actual al cercetării. Că este nevoie de o rediscutare a tipologiilor pieselor avute în vedere este un lucru știut; aceasta rezultă și din faptul că pentru piesele inedite nu am indicat, deocamdată, niciun fel de atribuire tipologică.

Ceea ce însă îi scapă iarăși recenzentului este că observația pertinentă de mai sus nu se aplică mecanic în toate cazurile. De exemplu, tipologia elaborată de Franz Schubert în anii '60 avea în vedere majoritatea topoarelor eneolitice cu gaură de înmănășare cunoscute la acea vreme în Europa Centrală și de SE (în principal Ungaria, România, Iugoslavia și Bulgaria)¹⁷, iar tipologiile utilizate în cele două volume PBF pentru topoarele eneolitice din România și Bulgaria urmează, în bună măsură, pe cea propusă de Schubert¹⁸. Singura tipologie cu caracter „național”, din cele menționate, este cea propusă de Chernyh pentru piesele preistorice de metal din Bulgaria¹⁹. Chiar și așa este o tipologie care merită toată atenția.

Poate că dese referiri la competență / incompetență la adresa cuiva care nu conținește să-și clameze dibăcia și priceperea într-ale meseriei, oricând și oricui este dispus să-l asculte, par exagerate. De aceea este necesar să vedem care este nivelul experienței recenzentului cu privire la piesele de metal (arme) din eneolitic și bronzul timpuriu. Singurul reper este cartea despre obiceiurile funerare la Dunărea Mijlocie și Inferioară publicată recent²⁰, fiind binecunoscut faptul că armele de metal joacă, în unele cazuri, un rol important în cadrul practicilor funerare.

Din capitoul 7, *Cele din urmă înmormântări neolitice sau cele dintâi înmormântări ale epocii bronzului* (p. 177-223) lipsește orice referire la mormântul de la Reka Devnya, mormânt situat la nord de Kamchiya, găsit întâmplător prin 1958 și publicat monografic în 1993²¹. E vorba de un înhumat chircit, cu ocră roșu, cu un inventar extrem de bogat, între care și un topor plat de metal (Flachbeil, ca să priceapă și

¹⁷ Schubert 1965, 274-295.

¹⁸ Vulpe 1975; Todorova 1981.

¹⁹ Černyh 1978.

²⁰ Motzoi-Chicideanu 2011.

²¹ Lichardus, Lichardus-Itten 1993, 9-100.

recenzentul). Discuția asupra mormântului este reluată de către Blagoje Govedarica în 2004²². Cartea lui Govedarica, în care este republicat cimitirul de la Decea Mureșului, face inutilă o mare parte a capitolului 7 menționat mai sus. Atât Lichardus și Lichardus-Itten, cât mai ales Govedarica, conturează foarte bine fenomenul de constituire a unor noi identități culturale pe un spațiu larg, de la Dunărea Mijlocie și Inferioară la Volga, undeva la granița dintre mileniile V-IV BC. I. Motzoi-Chicideanu nu. Sunt identități culturale supraregionale, fără o legătură evidentă cu grupele culturale definite prin ceramică, cu o expresie arheologică proprie, observabilă în primul rând în practici funerare și în diferite tipuri de obiecte cu circulație în întreg spațiul menționat, între care armele de metal au rolul lor. Iar mormântul de la Reka Devnya este parte integrantă a acestui fenomen. Cunoașterea lui, și implicit a discuției aferente, ar fi redus poate din bâlbâielile prin care se explică prezența / absența armelor de metal în mormintele de la Usatovo (p. 197). Oricum, folosirea „sobrietății” ca argument în această discuție este cel puțin hilară.

În ceea ce privește armele din descoperirile funerare de caracter Yamnaya (p. 278-279), I. Motzoi-Chicideanu observă raritatea lor; ar fi fost mai util să observe raritatea lor în raport cu descoperirile similare din spațiul nord-pontic. Observația este însă corectă, numărul pieselor de acest gen din mormintele Yamnaya din spațiul carpat-balcanic fiind relativ mic. El devine însă și mai mic atunci când sunt omise descoperiri importante, precum cea de la Mihai Viteazu (jud. Constanța)²³. Surprinde mai mult decât neplăcut lipsa oricărei referiri, în catalog sau discuție, la tumulul de la Sárretudvari-Órhalom, una dintre cele mai importante descoperiri de tip Yamnaya din bazinul Tisei²⁴. Atrage atenția M.7-7a din al cărui inventar fac parte două inele de buclă (unul de argint, celălalt de aur), o lamă de pumnal și un topor cu gaură de înmănușare, asociere unică deocamdată la Dunărea Mijlocie și Inferioară.

Lipsește multe altele²⁵, iar dacă avem în vedere și descoperirea recentă de la Kamen (lângă Sliven, Tracia)²⁶, discuția despre mormintele cu arme din bronzul timpuriu din spațiul carpat-balcanic devine mult mai complexă decât o vede I. Motzoi-Chicideanu și, oricum, depășește cadrul de față. Această paranteză am făcut-o doar cu scopul de a arăta nivelul experienței recenzentului cu privire la armele de metal discutate. Ori, din această perspectivă, singura care poate fi luată în seamă este acea

²² Govedarica 2004.

²³ Irimia 1981, 347 și urm.

²⁴ Tumulul de la Sárretudvari-Órhalom a fost publicat *in-extenso* în 2006 (Dani, Nepper 2006, 29 și urm.), dar el este cunoscut de mai multă vreme în literatură (de ex. Kalicz 1998, 174, fig. 10-12).

²⁵ Un exemplu, dar nu singurul, este tumulul cu pumnal de la Lovech (R. Băjenaru, în cartea recenzată, 125, nr. CLVIII.B, cu bibliografia).

²⁶ Băjenaru 2013a, 109-111, nr. CXXXV.

tentativă de publicare a celor două topoare de la Bungetu de la începutul anilor '70²⁷. Este mult prea puțin pentru cineva care are pretenția că poate judeca în mod competent un proiect ce are în vedere (re)publicarea a peste 800 de astfel de piese.

*

* * *

Pentru că lucrarea recenzată nu este altceva decât un raport de cercetare pe cei doi ani ai proiectului POSDRU amintit, fapt precizat deja în *Introducere* (p. 7). Fiindcă lucrul cu proiectele este iarăși o experiență cu totul necunoscută recenzentului, voi încerca să mai explic odată, mai clar. Textul propriu-zis (p. 11-20) este propunerea de proiect care, conform cerințelor și uzanțelor, trebuie să exprime pe scurt, clar și coerent problematica temei, stadiul cercetării, obiectivele și metodologia avută în vedere, totul însoțit de o bibliografie generală. Catalogul, adică miezul lucrării, are rolul de a sublinia potențialul arheologic al spațiului discutat.

Este de asemenea evident pentru oricine că un asemenea proiect nu se poate finaliza în doi ani, cât a durat programul POSDRU; el a fost gândit și structurat pe o perioadă mai lungă. Una dintre cele mai importante și dificile probleme a constituit-o documentarea în muzee. Fără a intra în prea multe amănunte, pot spune astăzi că documentarea este aproape încheiată. În ultimii trei ani am prelucrat personal aproape 600 de topoare și pumnale din peste 50 de muzee din Grecia, Bulgaria și România²⁸, prelucrat însemnând desene, fotografii, măsurători și descrieri. Puse cap la cap, deplasările pentru documentarea pe acest proiect însumează cca. nouă luni, dintre care șapte doar în muzeele din Bulgaria.

Trebuie de asemenea spus că inițiativa publicării acestei cărți, la acel moment și în această formă, nu îmi aparține; publicarea raportului de cercetare a devenit obligatorie către finalul stagiului postdoctoral. Cartea poate fi criticată, iar lipsurile ei le cunosc foarte bine (cu siguranță mai bine decât recenzentul), însă aceste lipsuri mi le-am asumat cu bună știință. Chiar și așa, catalogul reprezintă un instrument de lucru util, prin faptul că actualizează o bază de date veche de circa 30-40 de ani, pe un spațiu larg, și prin faptul că oferă informații noi, inedite, pentru mai mult de jumătate din piesele prezentate.

Astfel, spre deosebire de alte magazine mai vechi, dar îndeosebi mai noi, magazia mea este în momentul de față aproape plină, curată și ordonată. Urmează publicarea. Este foarte important de asemenea de precizat că această documentare s-a realizat,

²⁷ Chicideanu 1973, 521-525.

²⁸ O deplasare în Turcia nu a fost posibilă, nefiind țară membră UE, astfel încât cheltuielile legate de o astfel de deplasare sunt considerate neeligibile și nedecontabile.

într-adevăr, în tihnă, cu responsabilitate și cu plăcere, iar somnul meu de noapte a fost aproape întotdeauna liniștit și ușor, ceea ce doresc și altora.

Înțeleg și apreciez grija recenzentului cu privire la modul de cheltuire a banilor publici (europeni în cazul de față), dar nu e cazul să se frământa. Fie și numai documentarea de care aminteam, și ale cărei rezultate au început deja să apară²⁹, ele fiind abia la început, justifică pe deplin investiția făcută. Este, de altfel, și concluzia responsabililor științifici și financiari ai programului POSDRU respectiv, singurii în măsură să facă aprecieri de acest fel.

*

* *

Fiindcă tot a venit vorba de proiecte, aceasta este una din puținele ocazii în care pot aduce minime reparații morale unor colegi probabil lezați de atitudinea acestui mare deontolog al meseriei noastre. Pentru că, deși pare că disprețuiește acest gen de finanțări, I. Motzoi-Chicideanu nu se sfiște deloc să profite și să șterpească de prin munca altora implicați în astfel de proiecte. Într-un articol recent publicat în revista *Mousaios*, discutând intervalul cronologic în care poate fi încadrată cultura Noua, recenzentul face referire și la o serie de date radiocarbon de la Rotbav, date inedite la acea vreme, obținute prin proiectul *Atlas*³⁰. În calitate de responsabil pentru epoca bronzului în cadrul proiectului *Atlas*, precizez că niciunul dintre cei trei autori ai articolului citat nu aveau nici calitatea, nici permisiunea de a menționa sau folosi date inedite obținute prin proiect, cu excepția celor provenite din propriile cercetări (Cârlomănești în cazul de față).

În concluzie, parafrazând o expresie care îi este foarte dragă, recenzentul s-a grăbit ca o mireasă neprihănită să critice un proiect încă nefinalizat. Astfel, dincolo de inexactitățile și omisiunile voite, de insinuările nefondate, de tonul când nejustificat ironic, când fals sfătos, nu rămâne nimic altceva decât fața hâdă, grețoasă și mult prea strident machiată, a incompetenței.

²⁹ Băjenaru, Popescu 2012, 363-433; Băjenaru 2013b, 149-158; Băjenaru, Ridiche 2013, I, 115-118; Băjenaru, Frînculeasa 2014, 13-16.

³⁰ Motzoi-Chicideanu, Matei, Măgureanu 2012, 78.

Bibliografie

- Băjenaru R., Popescu A.-D. 2012, *Pumnalele de metal cu limbă la mâner din bronzul timpuriu și mijlociu din spațiul carpato-dunărean // Poignards métalliques à languette au manche datant du Bronze ancien et moyen dans l'espace carpato-danubien*, în Sîrbu V., Matei S. (editori), *Un monument din Carpații Orientali cu reprezentări din Preistorie și Evul Mediu. Nucu-„Fundu Peșterii”, județul Buzău*, Ed. Istros, Brăila–Buzău, 363-433.
- Băjenaru, R. 2013a, *Identități culturale, structuri de putere și conflict militar în nordul Peninsulei Balcanice în milenii IV–III a.Chr.*, Ed. Muzeului Național al Literaturii Române, București.
- Băjenaru, R. 2013b, *Varia Metalurgica (I). Despre topoarele de la Mălușteni (jud. Vaslui) și Gostinu (jud. Giurgiu)*, SCIVA 64, 1-2, 149-158.
- Băjenaru, R. 2014, *Sfârșitul bronzului timpuriu în regiunea dintre Carpați și Dunăre*, Cluj-Napoca.
- Băjenaru, R., Frînculeasa, A. 2014, *A new Baniabic type Axe from Southern Romania*, în Schuster, C. et alii (eds.), *The Thracians and their Neighbors in the Bronze and Iron Ages, I. Settlements, Fortresses, Artifacts*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 13-16.
- Băjenaru, R., Ridiche, F. 2013, *Un topor de tip Vidra din Oltenia*, în Stavilă, A. et alii (eds.), *Arheovest I. Interdisciplinaritate în arheologie și istorie – In memoriam Liviu Măruia*, Ed. JATEPress Kiadó, Szeged, 115-118.
- Černyh, E.N. 1978, *Gornoe delo i metallurgija v drevnejšej Bolgarii*, Sofia.
- Chicideanu, I. 1973, *Două topoare de aramă descoperite la Brătești*, SCIV 24, 3, 521-525.
- Dani, J., Nepper I. M. 2006, *Sárrétudvari-Őrhalom. Tumulus grave from the beginning of the EBA in Eastern Hungary*, CommArchHungariae 29.
- Ferguson, R.B. 1995, *Yanomami Warfare: A Political History*, Santa Fe.
- Ferguson, R.B., Farragher, L.E. 1988, *The Anthropology of War: A Bibliography*, New York.
- Fry, D.P. (ed.) 2013, *War, Peace, and Human Nature: The Convergence of Evolutionary and Cultural Views*, Oxford University Press, 2013.
- Govedarica, B. 2004, *Zepferträger – Herrscher der Steppen. Die frühen Ockergräber des älteren Äneolithikums im karpatenbalkanischen Gebiet und im Steppenraum Südost- und Osteuropas*, Mainz am Rhein.
- Irimia, M. 1981, *Observații privind epoca bronzului în Dobrogea în lumina unor cercetări recente*, SCIVA 32, 3, 347-369.

- Kalicz, N. 1998, *Östliche Beziehungen während der Kupferzeit in Ungarn*, în Hänsel, B., Machnik, J. (eds.), *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*, PAS 12, München–Rahden/Westf.
- Lichardus, J., Lichardus-Itten, M. 1993, *Das Grab von Reka Devnja (Nordostbulgarien). Ein Beitrag zu den Beziehungen zwischen Nord- und Westpontikum in der frühen Kupferzeit*, SASTUMA 2, 9-100.
- Motzoi-Chicideanu, I. 2011, *Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, București.
- Motzoi-Chicideanu, I., Matei, S., Măgureanu, D. 2012, *O piesă de harnașament din epoca bronzului descoperită la Cârломănești-Cetățuia*, Mousaios 17, 65-95.
- Schubert, F. 1965, *Zu den südosteuropäischen Kupferäxten*, Germania 43, 274-295.
- Stout M. 2010, *Psihopatul de alături. Cum să-l recunoști și să te aperi de el*, Ed. Trei, București.
- Todorova, H. 1981, *Die kupferzeitlichen Äxte und Beile in Bulgarien*, PBF 9, 14, München.
- Vulpe, A. 1975, *Die Äxte und Beile in Rumänien II*, PBF, 9, 5, München.

Radu BĂJENARU

*Institutul de Arheologie „Vasile Pârvoan”
str. Henri Coandă, nr. 11, sector 1, București*

Nils Müller-Scheeßel (Hrsg.), *'Irreguläre' Bestattungen in der Urgeschichte: Norm, Ritual, Strafe...?*, Akten der Internationalen Tagung in Frankfurt a. M. vom 3. bis 5. Februar 2012, Editura Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 2013, 518 pagini, 239 figuri și 34 tabele în text. ISBN 978-3-7749-3862-2.

Volumul este o impresionantă culegere de studii dedicată acelor înmormântări pre- și protoistorice considerate ca având un caracter special, neobișnuit. Studiile încorporate în volum reprezintă contribuțiile mai multor specialiști reuniți, cu un an înainte, la o întrunire organizată sub egida prestigioasei Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Întrunirea respectivă a reprezentat continuarea unor preocupări mai vechi privind complexele funerare cu caracter special, cum sunt cele amintite în introducerea lui Müller-Scheeßel.

După *Cuprins* și *Cuvântul înainte* (p. I–X), urmează o introducere, preliminară, semnată de N. Müller-Scheeßel (p. 1–8), în cadrul căreia sunt expuse problema discutată și structura culegerii de studii. Autorul subliniază reținerea de a avansa o definiție concluzivă a termenului de *Irreguläre Bestattungen*, lăsând ca aceste nuanțări, metoda de lucru, inclusiv interpretările, să se desprindă din studiile de caz. Intervalul de timp luat în considerație se plasează din mileniul V și până în mileniul I a.Chr. Foarte sugestive, subliniind observațiile autorului, sunt cele cinci hărți pe care sunt trecute studiile din volum, unde putem vedea că pentru perioada dintre milenii V–IV a.Chr au existat preocupări recente privind comportamentul funerar aparte, iar pentru mileniul III acestea lipsesc, ceea ce l-a și determinat pe autor să treacă la harta corespunzătoare de la fig. 3 legenda *tabula rasa!*

Structura de bază a volumului este alcătuită din două grupuri de studii oarecum distincte ca perspectivă de discuție.

Cel dintâi – *Theorie und Methode* – este alcătuit din șapte contribuții: U. Veit, „*Sonderbestattungen*”: *Vorüberlegungen zu einem integrierten Ansatz ihrer Erforschung*, (p. 11–24); E. Aspöck, *Über die Variabilität von Totenpraktiken. Oder: Probleme einer dichotomen Auffassung von Toten- bzw. Bestattungsbrauchtum*, (p. 25–38); C. Pavel, *The social construction of disability in prehistoric societies – What funerary archaeology can and cannot say* (p. 39–48); J. Duerr, *Die verkehrte Jenseitswelt (mundus inversus): Eine Deutung*

zerbrochener, verbogener oder vertauscher Grabbeigaben, (p. 49–64); A. Reymann, 'Schamane' oder nicht 'Shamane'? Zur Problematik der Nutzung eines ethnologischen Terminus bei der Analyse vorgeschichtlicher Betsattungen, (p. 65–74); J. Jakab, Brüche an menschlichen Knochen aus vorgeschichtlichen Siedlungsgruben der Südwestslowakei, (p. 75–86); A. Kohse, Sonderbestattungen in Ägypten von der prädinastischen Zeit bis zum Mittleren Reich (ca. 4500–1750 v. Chr.), (p. 87–92). Sunt discutate cadrul teoretic și cel metodic. Este analizată structura inventarelor funerare, fiind discutate cazuri din Egiptul predinastic sau observații etnologice, din Iakutia, Africa sau Noua Guinee, de pildă. O atenție aparte este acordată resturilor osteologice, cazurilor în care este documentată dezmembrarea și traiectoria *post mortem* a acestora. Este subliniată variabilitatea practicilor funerare, rolul lor în procesul de constituire a identităților subunităților sociale, în competiția dintre acestea.

Cel de al doilea grup, destinat studiilor de caz, este constituit din patru secțiuni distincte cronologic, acoperind mileniile V–I a.Chr.

Prima secțiune cuprinde cinci contribuții ce se referă la înmormântările cu caracter special din neoliticul european și din Orientul Apropiat. Deosebit de interesantă mi se pare cea semnată de Reena Perschke, *Kopf und Körper – der 'Schädelkult' im vorderasiatischen Neolithikum* (p. 95–110). Pornind de la o reexaminare a mai vechilor descoperiri de depuneri/însmormântări de cranii din Levant, Siria sau Anatolia, comparate cu observațiile foarte precise, făcute din 1981 și până astăzi, în cimitirul de la Köşk Höyük, în Anatolia, autoarea ridică semne de întrebare privind interpretarea descoperirilor de cranii izolate, ca dovezi ale unui „cult al craniilor”. După opinia sa, interpretarea acestor descoperiri drept indicii privind depuneri de cult legate de venerarea strămoșilor nu mai poate fi menținută. Studiul semnat de Christian Meyer, Christian Lohr, Hans-Christoph Strien, Detlef Gronenborn, Kurt W. Alt, *Interpretationsansätze zu 'irregulären' Bestattungen während der linearbandkeramischen Kultur: Gräber en masse und Massengräber* (p. 111–122), aduce în atenție practicile funerare specifice complexului cultural LBK. Sunt discutate și comparate între ele, pe baza dispunerii cadavrelor și a inventarelor funerare, cimitirele, însmormântările din stațiuni și mormintele colective specifice unora dintre așezări. Un subiect asemănător este atacat și de Joachim Pechtl și Daniela Hoffmann, *Irregular burials in the LBK – All or None?* (p. 123–138). Studiul are în vedere diversitatea modurilor de tratare a cadavrelor așa cum sunt ele cunoscute astăzi pe aria largă a complexului cultural LBK. Informațiile oferite de resturile osteologice descoperite – în cimitirele de la Aiterhofen-Ödmühle și Otzing, ca și din așezarea de la Stephansposching – sunt tratate taphonomic și demografic (vezi foarte sugestivele grafice de la fig. 3–9). Se poate constata o relație între modul de tratare a defuncțiilor și dinamica stațiunilor ocupate de cei vii, obiceiurile funerare fiind determinate de contextul social ce impune astfel

de elemente de flexibilitate, de inovații. Pentru fiecare defunct tratamentul a depins astfel de o multitudine de factori sociali cum ar fi vârsta, sexul, relațiile de rudenie, poziția socială, tradițiile comunității, circumstanțele decesului. Doar o examinare atentă a acestor factori, a raporturilor dintre ele, a variabilității tratamentelor aplicate defuncțiilor, pot permite o atribuire de genul *irregular* sau *deviant* pentru unele morminte. De altfel, din circa 46000 de morminte cunoscute pentru contextul LBK, abia 0,7% pot fi considerate ca atare, ceea ce arată că o astfel de cale de interpretare nu prea duce undeva³¹. La o concluzie oarecum diferită ajung Lech Czerniak, Joanna Pyzel, *Unusual funerary practices in the Brześć Kujawski Culture in the Polish Lowland* (p. 139–150). Sunt prezentate pe scurt practicile funerare specifice grupului cultural Brześć Kujawski. Cum se poate vedea în așezările de la Osłonki 1 sau Brześć Kujawski 4, există numeroase înmormântări în imediata vecinătate a locuințelor de mari dimensiuni, cu plan trapezoidal, dar se subliniază faptul că abia circa 25% din locuitorii așezărilor sunt cazați în aceste morminte, amplasamentul funerar a celorlalți fiind necunoscut. Autorii prezintă mormântul E14 din stațiunea de la Ludwinowo 7. A fost descoperit într-o groapă asociată unei locuințe cu lungimea de 47 m, specifică mediului LBK. Dar, datat cu ¹⁴C între 4450–4320 BC, mormântul aparține, după opinia autorilor, etapei timpurii a complexului BKK. Alte asemenea morminte au mai fost descoperite la Brześć Kujawski 3 și la Miechowice 4. Autorii le consideră ca fiind asociate cultului strămoșilor. Ultima contribuție din prima secțiune este semnată de Noémi Pažincová și Alena Bistáková, *Die Bestattungssitten der Lengyel-Kultur im Lichte ausgewählter Beispiele aus der südwestlichen Slowakei* (p. 151-166). Pentru grupa Lengyel, sunt cunoscute atât cimitire, cum este cazul celui, cu 90 de morminte, alăturat stațiunii eponime, sau cel biritual de la Bratislava-Dúbravka, cât și morminte plasate în așezări sau în peșteri. Pentru sud-vestul Slovaciei, 80% dintre morminte au fost descoperite în arealul așezărilor. Ca rit funerar se practica atât înhumarea (predominantă), cât și incinerarea. Mormintele erau grupate, foarte probabil, pe criterii de rudenie, obicei ce pare specific comunităților Lengyel. Sunt prezentate cazuri aparte, reprezentate prin gropi cu scheletele de la 2–4 indivizi, cum este cazul la Jelšovce, Nitriansky Hrádok-Zámeček, Vel'ký Cetin sau Vyšné nad Hronom. Se disting complexe/gropi cu depuneri de cranii, cel mai elocvent fiind cel de la Džbánice, în Cehia, cu 12 cranii, oase de animale și vase. Variabilitatea evidentă a obiceiurilor funerare ale grupei Lengyel este pusă, de către cele două autoare, în relație cu dinamica socială a comunităților respective³².

³¹ Aș recomanda autorilor să consulte Howel 19899, 419-438, unde se discută și despre traiectoria *post mortem* a personajelor cu statut social aparte.

³² Mă surprinde oarecum că nu a fost discutată contribuția lui Demjan 2012, 77-93.

Cea de a doua secțiune este deschisă de Claudia Sachße, *Sonderbestatungen in der Badener Kultur* (p. 169–184). Ceea ce se cunoaște astăzi sub denumirea de Cultura Baden ocupă o arie foarte întinsă, situată în centrul Europei, în cadrul căreia se cunosc importante variante regionale. Variabilitatea practicilor funerare, inclusiv a riturilor, este cunoscută de mai multă vreme. Există necropole birituale, cum este cazul celor din zona Balaton sau din zona Niederösterreich. Interesante sunt și acele morminte de incinerare acoperite cu movile, specifice zonei de confluență a Dravei cu Sava. Autoarea prezintă și discută câteva cazuri aparte în ceea ce privește structura unor morminte. Este vorba de gropile cu numeroase schelete întregi, resturi de schelete dezmembrate, cranii, ce par aruncate fără o ordine anume. Sunt cazurile de la Balatonboglár – Kokashegy, Balatonöszöd, Svodin, Jelšovce, Ratzendorf. Autoarea este de părere că apariția acestor cazuri aparte, odată cu reducerea numerică a înmormântărilor „regulate”, poate fi pusă în corespondență cu dispariția graduală a complexului Baden. O direcție de cercetare este avansată de Amelie Alterauge, *Silobestattungen aus unbefestigten Siedlungen der Michelsberger Kultur in Süd- und Süwestdeutschland – Versuch einer Annäherung* (p. 183-196). Sunt discutate cazuri în care au fost descoperite, la periferia unor așezări, gropi circulare cu resturi osteologice – schelete întregi depuse în poziție chircită sau resturi de schelete, uneori alături fiind și oase de animale – majoritatea acestor morminte sunt lipsite de inventare, gropile, de obicei, fiind umplute cu resturi de locuire. Exemplele sunt cele de la Oberderdingen-Großvillars, Leonberg-Höfingen, Munzingen, Heidelberg-Handschuhsheim și Teugn. În mormântările în gropi circulare par a documenta una din practicile funerare specifice grupei Michelsberg, dar autoarea le consideră pe cele cu oase de animale și urme de violență ca fiind expresia unor jertfe. O contribuție de seamă este cea semnată de Sara Schiesberg, *Überlegungen zu Normen und Abweichungen im Bestattungsbrauch der Trichterbecherzeit unter besonderer Berücksichtigung des Gräberfeldes von Ostorf-Tannenwerder* (p. 197-210). O bună parte dintre înmormântările TRB sunt cele situate în impresionante structuri megalitice. Cimitirul de la Ostorf-Tannenwerder, plasat pe o mică insulă de pe lacul Ostorfer See, din nordul Germaniei, caracterizat prin morminte plane, constituie obiectul de studiu al autoarei. Inițial – prin 1961 – cimitirul a fost considerat ca fiind constituit doar din morminte singulare, dar noile analize antropologice au arătat că, de fapt, în unele morminte de la Ostorf-Tannenwerder au existat și depuneri secundare, obicei ce pare a fi documentat și în alte zone funerare TRB. Studiul pune în evidență importanța diagnosticării antropologice corecte în studiul cimitirelor preistorice, mai ales atunci când se urmărește depistarea „în mormântărilor aparte”. Christoph Rinne și Katharina Fuchs, *Bestattungen in Siedlungen. Norm und Sonderfall in der Bernburger Kultur* (p. 211-224) prezintă caracteristicile generale ale înmormântărilor Bernburger, din prisma relației dintre

decedați și inventarele funerare, mai ales ceramica, comparând elementele de inventar specifice mormintelor singulare cu cele ale mormintelor colective. În acest context se străduiesc să lămurească caracterul unui mormânt triplu, în care unul dintre defuncți – mormântul primar din groapă – prezenta urmele unui accident, suferit în cursul vieții, ce a putut fi determinat prin analiza antropologică.

Secțiunea destinată mil. II a.Chr. debutează cu contribuția lui Michal Ernée, *Uniformität oder Kreativität im Totenbrauchtum? Zum Bestattungsritus de Aunjetitzer Kultur aus Sicht der Phosphatanalyse* (p. 227-238). Procedură mai nouă, depistarea fosfatului din pământul de umplutură al celor 44 de morminte din cimitirul aunjetitzian de la Prag-Miřkowitz, a permis conturarea a trei grupe: A) mormintele de înhumăție obișnuite, fără anomalii fosfatice; B) așa zisele „cenotafuri”, de asemeni fără anomalii fosfatice; C) gropile de „morminte” („grave” pits), fără resturi scheletice și fără inventare, dar cu anomalii fosfatice. Urmează contribuția semnată de Michaela Langová și Alžběta Danielisová, *Bestattungsritus der Aunjetitzer Kultur in Brandýs and der Elbe (Mittelböhmen): „Siedlungsbestattungen” – ein ganz normaler Teil des Bestattungsritus?* (p. 239-250). În cadrul impozantului sit arheologic de la Brandýs nad Laba, au fost cercetate o așezare Aunjetitz și un cimitir alăturat, din care au fost analizate deocamdată 13 morminte de înhumăție. Au mai fost cercetate câteva complexe funerare cu un caracter oarecum aparte. Trei dintre acestea – Cpl. 74, 196, și 798 – sunt morminte de înhumăție considerate de autoare drept „klassische Siedlungsbestattungen”. Pentru Cpl/M. 798 se poate remarca faptul că scheletul, feminin, fusese depus pe un pat constituit din 400 fragmente ceramice de la un vas. Lor li se adaugă complexe 203 și 204, cu trei indivizi masculi, de asemenea plasate în așezare, dar care sunt oarecum diferite. Foarte interesant este complexul 690, situat în preajma așezării, constituit dintr-un tumul înconjurat de un cerc de pietre – *Steinkreis* – și acoperit cu pietre. Sub acestea se aflau două morminte de înhumăție, unul de bărbat, iar al doilea de copil. Din umplutura mormântului mai provine și un os de câine. Pe baza a trei probe ¹⁴C prelevate din mormântul de copil, acesta a fost plasat în jur de 2000 BC, alte trei probe radiocarbon, prelevate din resturi de schelete umane descoperite în umpluturile unor gropi de morminte, plasându-se pe același palier cronologic. Rezultatele cercetărilor arheologice de la Brandýs nad Laba au furnizat informații de reală importanță pentru studiul așa numitelor *Sonderbestattungen* din mediul Aunjetitz³³. Următoarea contribuție este cea semnată de Anna Pankowská, Miroslav Daňhel și Jaroslav Peřka, *Formal classification of settlement burials from Moravia*

³³ Poate că cele două autoare ar fi trebuit să se folosească, pentru comparații, și de rezultatele altor studii ce au avut ca obiect practicile funerare aunjetitziene, cum ar fi de pildă Löhlein 1998, 513-522 și Steffen 2010.

(Czech Republic) dating to the Early Bronze Age (p. 251-264). Înmormântările în gropi, situate în așezări sau imediat în preajma lor, sunt un fenomen des întâlnit în prima parte a epocii bronzului în Europa Centrală, o examinare a acestora, în comparație cu cimitirele ce le sunt contemporane fiind absolut necesară. Autorii au studiat 149 de gropi cu schelete umane, provenite din 103 amplasamente diferite din Moravia (vezi harta de la fig. 2 și tabelul 1). Pentru clasificarea acestor descoperiri, au luat în considerație câteva criterii cum sunt: numărul indivizilor per groapă, starea scheletelor, vârsta defuncțiilor, poziția în groapă, prezența sau absența inventarelor – piese de port, ceramică. În general, aceste înmormântări în gropi situate în așezări nu diferă, din punctul de vedere al standardului funerar (poziție, orientare), de cele aflate în cimitire. Pentru aceste structuri funerare se poate constata doar o anume diferență între tratamentul aplicat înmormântărilor de femei, ceva mai riguros, și cel destinat bărbaților. Autorilor nu le este clară cauza datorită căreia în bronzul timpuriu este atât de mare numărul depunerilor funerare în așezări. Studiul semnat de Pavol Jelinek, Július Vavák, *Human remains in settlement pits of the Maďarovce Culture in Slovakia (Early Bronze Age)* (p. 265-278), se ocupă de aceeași categorie de complexe funerare, de data aceasta specifică grupei Maďarovce. Se pornește de la două cazuri aparte, descoperite în stațiunea fortificată de la Budmerice. Groapa 1 (*Object 1*), cu un schelet feminin, alături fiind găsite un inel din cupru/bronz, vase sparte pe loc și numeroase cioburi, urme de lemn ars. Groapa a doua conținea, în umplutură, două femure de la doi indivizi și, pe fund, oase de la alți indivizi, 29 de vase, două tipare, un fragment de Brotlaibidol (în text este trecut *bread-like idol*), o miniatură de roată cu spițe din lut, fusaiole. În mediul Maďarovce mai sunt cunoscute asemenea complexe – gropi cu resturi umane – în opt stațiuni, dintre care se remarcă cea de la Nitriansky Hrádok. Dar stadiul actual al cercetării nu îngăduie deocamdată o apreciere a acestor gropi drept complexe de cult. Vera Hubensack, Carola Metzner-Nebelsick, *Mitteldeutsche frühbronzezeitliche Sonderbestattungen in Siedlungsgruben* (p. 279-288), se apleacă asupra înmormântărilor aparte descoperite în complexe/gropi din așezările aunjetitziene din Germania centrală. Comparate cu mormintele obișnuite din cimitire, complexe funerare cu caracter aparte (numeroase pentru zona discutată, așa cum se vede pe harta de la fig. 2) au anumite caracteristici atât din punctul de vedere al conținutului antropologic – schelete întregi, grămezi de oase sau oase izolate –, cât și în ceea ce privește depunerile adiacente. Sunt specificate asemănările, precum și diferențele dintre cele două tipuri de morminte, subliniindu-se faptul că, în timp ce acele schelete depuse conform normelor rituale în gropile adiacente așezărilor sunt specifice fazei timpurii Aunjetitz, cele dispuse în poziții aparte sau resturile de schelete se plasează către sfârșitul bronzului timpuriu. Immo Heske, Silke Grefen-Peters, *Rückkehr in die Bestattungsgemeinschaft – „Zerrupfte“ Bestattungen in der Bronze – und frühen Eisenzeit am*

Nordharz (p. 289-304) pornesc de la constatarea conform căreia în zona Harz, pentru bronzul târziu și perioada timpurie a epocii fierului, prezența în așezări a unor gropi cu resturi osteologice umane dezmembrate constituie o trăsătură comună, la fel ca și prezența osemintelor umane în locuiri. Faptul ar putea fi explicat ca datorat unor înmormântări în așezări efectuate de-a lungul timpului și deranjate. Obiceiul plasării unor morminte în zonele de locuire, precum și manipularea *post mortem* a scheletelor sau a unora din părți, mai ales a craniilor, cu precădere în mediile campaniforme, pare a avea rădăcini încă din neoliticul târziu și bronzul timpuriu.

Secțiunea dedicată mil. I a.Chr. este cea mai cuprinzătoare, cu 11 contribuții ce tratează, sub diverse aspecte, înmormântările cu caracter aparte, din prima epocă a fierului și până în Latène-ul târziu.

Ágnes Király, Katalin Sebök, Zsuzsanna K. Zoffmann, Gabriella Kovács, *Early Iron Age 'Mass Graves' in the Middle Tisza Region: Investigation and interpretation* (p. 307–326), pornesc de la o descoperire cu totul aparte. Este vorba de trei gropi de dimensiuni remarcabile, cu numeroase resturi osteologice umane amestecate, cercetate în stațiunea de la Pusztataskony-Ledence. Cele trei complexe – 2–011, 1–550 și 1–701 se găseau în preajma stațiunii, dar relația exactă față de aceasta nu este foarte clară. Cea dintâi groapă – 2–011 – conținea 20 de schelete, groapa a doua – 1–550 – șase schelete întregi, nouă crani și resturi de schelete răvășite, iar în cea de a treia – 1–701 – s-au găsit 14 schelete întregi. Printre oase s-au găsit un inel, o brățară, ambele din cupru/bronz și un ciob Kalakača. Ca descoperiri oarecum similare, sunt menționate cele de la Hrtkovci-Gomolava și la Novi Sad, în două puncte, tot în mediu Kalakača. Complexitatea acestor descoperiri face dificilă o corectă interpretare a lor. Pentru finalul epocii bronzului și începutul epocii fierului se poate constata o creștere a acestor complexe față de o descreștere a înmormântărilor „normale”. Monika Griebel și Irmtrand Hellerschmid, *Menschenknochen und Menschenniederlegungen in Siedlungsgruben der befestigten Höhensiedlung von Stillfried an der March, Niederösterreich: Gängige Praxis der Totenbehandlung in der jüngeren Urnenfelderkultur?* (p. 327-346), se ocupă de descoperirile similare din stațiunea fortificată de la Stillfried, ce se plasează în sec. X–VIII a.Chr. În 25 de complexe, dintre cele peste 200 cercetate, au fost descoperite schelete umane și de animale, unele superficial trecute prin foc. Acestea erau depuse în gropi de dimensiuni apreciabile. Se remarcă groapa 841, cu 23 de indivizi și groapa 1141, cu șapte schelete umane, considerate ca provenind de la o familie. Resturile de oase animale provin majoritar de la cervide. Aceste complexe, împreună cu cuptoare cu resturi de vegetale arse, sunt plasate în zona mai ridicată a așezării. O explicație a acestor depuneri este greu de construit, ele putând fi expresia unor sacrificii rituale sau, poate, a unor înmormântări determinate de lupte sau mormine. Stefan Flindt, Susanne Hummel, Verena Seidenberg, Reinhold Schoon, Gisela

Wolf, Henning Haßmann și Thomas Saile, *Die Lichtensteinhöhle. Ein 'irregulärer' Ort mit menschlichen Skelettresten aus der Urnenfelderzeit – Vorbericht über die Ausgrabungen der Jahre 1993-2011* (p. 345–364), analizează amănunțit o situație cu totul aparte. În 1980, în interiorul peșterii Lichtensteinhöhle, fusese descoperită o groapă conținând 5475 de oase provenind de la 65 de indivizi. Inițial s-a considerat că este vorba de sacrificii umane. Reluarea cercetărilor între 1993–2011 și, mai ales, studiul antropologic foarte atent, au arătat că 24 dintre indivizii identificați sunt legați genetic, fapt ce a condus la reconsiderarea descoperirii drept loc de înhumare special și folosit repetat. Melanie Augstein, *'Reguläre' und 'irregulare' Bestattungen der Hallstattzeit Nordostbayerns* (p. 365-376) se ocupă de ansamblul mormintelor hallstattiene din nordul Bavariei, etichetate ca „deviante”. După părerea autoarei, aceste înmormântări pot fi interpretate diferit, pe baza raportului față de practicile funerare obișnuite, fie ca rezultatul unor obiceiuri mortuare complexe, succesive de-a lungul unor faze specifice amplasamentului. O discuție asupra unor înmormântări din sec. VIII–VI a.Chr., de la Schwabthal, este susținută de Lydia Hendel și Elisabeth Noack, *Regel- oder Sonderfall? Die eisenzeitlichen Menschenknochen am Hohlen Stein bei Schwabthal, Lkr. Lichtenfels* (p. 377-386). Este vorba de o stâncă (formație dolomitică) de dimensiuni remarcabile, cu o poziție verticală, la baza căreia au fost descoperite resturi de oase umane, de la circa 16 indivizi. Poziția cu totul specială a acestor depuneri, într-o poziție dominantă, le îndeamnă pe cele două autoare să considere complexul ca fiind unul de excepție. Peter Trebsche, *Die Regelmäßigkeit der 'irregulären' Bestattungen im österreichischen Donaauraum während der Latènezeit* (p. 387-408) se ocupă de o serie de înmormântări de lângă Leonding și Vösendorf, încadrate în LtA–B, interpretate ca sacrificii umane. Reanalizarea acestor morminte arată însă că, de fapt, înmormântările anexate așezărilor se găsesc, din punctul de vedere al practicilor, într-o poziție diametral opusă celor din necropole. Analiza tafonomică mai indică faptul că gropile acestor complexe cu resturi umane, nu au fost acoperite imediat, ceea ce ar indica o supraveghere a stării (dispoziției) acestora. După părerea autorului apariția și dinamica acestor complexe funerare din stațiuni, concomitent cu răspândirea mormintelor de incinerare, ar fi fost destinată prezervării nucleului ritual al înmormântărilor primare. În bună măsură asemănătoare este și contribuția colectivului de autori Nils Müller-Scheeßel, Carola Berzin, Gisela Grupe, Annette Schwentke, Anja Staskiewicz, Joachim Wahl, *Ältereisenzeitliche Siedlungsbettungen in Baden-Württemberg und Bayern* (p. 409–424). Pentru epoca fierului, mormintele din așezările din sud-vestul Germaniei, foarte frecvente, pot fi considerate ca parte a comportamentului ritual din această vreme. Elementele de inventar, dispunerea defuncțiilor, împreună dovedesc un ansamblu de practici bine definit. Analizele antropologice, deși nu au putut pune în evidență cauzele precise ale morții, exclud practica canibalismului, des menționată în literatură.

O caracteristică ce le diferențiază de mormintele din cimitire o constituie frecvența mare a decedaților de vârste *infans* sau *juvens*. Analizele izotopice au mai arătat că, la această vreme, scheletele din cimitire sau așezări prezentau diferențe în ceea ce privește nutriția. Dată fiind complexitatea acestor observații, deseori în conflict, o interpretare acceptabilă a înmormântărilor din stațiuni nu pare, deocamdată, posibilă. Foarte interesantă este contribuția colectivului de autori Christian Meyer, Leif Hansen, Frauke Jacobi, Corina Knipper, Marc Fecher, Christina Roth și Kurt W. Alt, *Irreguläre Bestattungen in der Eisenzeit? Bioarchäologische Ansätze zur Deutung am Beispiel der menschlichen Skelettfunde vom Glauberg* (p. 425–438). În imediata vecinătate a „reședinței princiare” din epoca fierului, de la Glauberg, au fost descoperite recent 22 de schelete umane, depuse singular, în pereche sau mai multe, în gropi tronconice. La câteva dintre schelete s-au găsit elemente de port, în vreme ce, la cele mai multe, acestea nu existau. Analiza antropologică a pus în evidență apartenența la grupele de sex/vârstă, precum și o incidență crescută a uzurii articulațiilor. Examinarea bioarheologică nu a relevat date privind relațiile de rudenie. Analiza izotopică a pus în evidență faptul că meiul constituia componenta principală a dietei, precum și faptul că 74% din indivizi consumau și alimente vegetale aduse din alte părți. Ansamblul rezultatelor conduce, după opinia autorilor, către două scenarii interpretative. Conform celui dintâi, la Glauberg este vorba de un grup de populație căreia i-ar fi fost caracteristic obiceiul depunerii defuncțiilor în *storage pits*. Cel de al doilea consideră posibil ca înmormântările, mai sărace, să reprezinte o categorie socială inferioară, pentru care ritualul funerar era cu totul redus. Felix Fleischer, Michaël Landolt și Muriel Roth-Zehner, *Die eisenzeitlichen Siedlungsbestattungen des Elsass* (p. 439–470) fac o trecere în revistă, analitică, a înmormântărilor în așezările epocii fierului din partea germană a Alsaciei. Pe baza unui catalog detaliat, ce cuprinde 23 de asemenea complexe, autorii discută dispunerea scheletelor, numărul lor în gropi, elementele de inventar, manipulările *post mortem*. Sunt discutate și cazurile cu depuneri de resturi osoase de la animale. Autorii arată că, pe baza datelor ^{14}C , aceste înmormântări se plasează, majoritar, în intervalul 800–400 BC, fiind o caracteristică a zonei alsaciene pentru epoca fierului. Contribuția colectivului de autori Sandra Pichler, Hannele Rissanen, Norbert Spichtig, Kurt W. Alt, Brigitte Röder, Jörg Schibler și Guido Lassau, *Die Regelmäßigkeit des Irregulären: Menschliche Skelettreste vom spätlatènezeitlichen Fundplatz Basel-Gasfabrik* (p. 470–484), încearcă să stabilească în ce măsură complexe funerare considerate ca aparte se înscriu sau nu în obiceiurile funerare deosebit de variate ale epocii Latène târzii. Este discutată situația de la Basel-Gasfabrik, unde, alături de două cimitire de inhumație, mai sunt cunoscute numeroase depuneri de schelete umane, în variate poziții, în cadrul așezării. Între cei depuși în gropile din stațiune, indivizii sub 20 de ani sunt slab reprezentați, dar piesele de port sunt mai

frecvente în cazul mormintelor de copii. Sunt remarcate urmele determinate de manipularea *post mortem*. Examinarea contextelor arheologice, precum și a datelor antropologice poate duce la conturarea unor criterii de selecție a decedaților în ceea ce privește tratamentul *post mortem*. O categorie cu totul aparte de descoperiri, reprezentate prin depunerile în mlaștini, constituie obiectul contribuției lui Stefan Burmeister, *Moorleichen – Sonderbestattung, Straffjustitz, Opfer? Annäherungen an eine kulturgeschichtliche Deutung* (p. 485–506). Foarte răspândite în Danemarca, Germania de nord-vest, cadavrele umane depuse în mlaștini au fost considerate drept sacrificii rituale, inclusiv depunerea unor purtători de duhuri, persoane pedepsite etc. Cele mai multe asemenea descoperiri datează din epoca fierului³⁴, cele mai timpurii fiind din bronzul târziu, iar cele mai târzii chiar din evul mediu. Ansamblul cercetărilor conduce către interpretarea acestor *Moorleichen/Bog bodies* drept sacrificii umane.

Contribuția finală, de încheiere, este cea a lui Alexander Gramsch, *Wer will schon normal sein? Kommentare zur Interpretation 'irregulärer' Bestattungen* (p. 509-518). Autorul comentează contribuțiile din volum, referindu-se la termenul de 'irregulärer' Bestattungen, la modul în care este înțeles și folosit, pe baza contextului arheologic. Un accent aparte, firesc, este pus pe perspectiva sociologică.

Volumul este foarte important, nu numai pentru cei ce se ocupă de practicile mortuare. Sunt puse în discuție descoperiri remarcabile, este drept dintr-o zonă restrânsă a Europei, dar fiecare contribuție poate constitui un exemplu de cercetare și pentru alte zone, unde există astfel de descoperiri, mai puțin studiate. Lucrarea a fost tipărită în condiții grafice remarcabile. Ilustrația, separată pentru fiecare contribuție, este mai mult decât impresionantă. Fiecare articol este urmat de o bibliografie bogată. Recomand călduros arheologilor români volumul redactat de Nils Müller-Scheeßel.

³⁴ Vezi pentru România situația de la Lozna, cf. Teodor, Șadurschi 1981, 13-30.

Bibliografie

- Demjan, P. 2012, *Grave typology and chronology of a Lengyel Culture settlement: Formalized methods in archaeological data processing*, în Kolář, J., Trampota, F. (ed.), *Theoretical and methodological considerations in Central European Neolithic Archaeology*, BAR IS 2325, 77-93.
- Howel, S. 1989, *Of persons and things. Exchange and valuables among the Lio of Eastern Indonesia*, *Man NS* 24, 419-438.
- Löhlein, W. 1998, *Totenhäuser - Grabkammern - Verbrennungsplätze. Zur Interpretation vierpfostiger Grundrisse aus Grabhügeln Nordwürttembergs*, *ArchKorr* 28, 4, 513-522.
- Steffen, C. 2010, *Die Prunkgräber der Wessex- und der Aunjetitz-Kultur Ein Vergleich der Repräsentationssitten von sozialem Status*, BAR InterSer 2160, Oxford.
- Teodor, S., Șadurschi, P. 1981, *Descoperirile din prima epocă a fierului de la Lozna-Dealul Morii*, *Hierasus* 4, 13-30.

Ion MOTZOI-CHICIDEANU

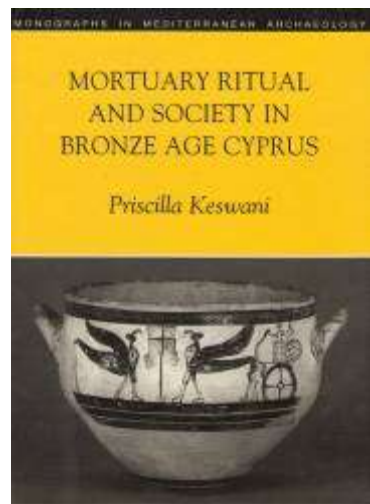
*Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”
str. Henri Coandă, nr. 11, sector 1, București*

Priscilla Keswani, *Mortuary ritual and society in Bronze Age Cyprus*, Seria *Monographs in Mediterranean Archaeology*, Editura Equinox, London 2004, 257 pag., 18 fig., 38 tabele, toate în text. ISBN 1-904-768 03-2.

Contents, List of Figures, List of Tables, Preface and Acknowledgments (p. I–XIII), urmează *Introduction* (p. 1–5). În prima parte a acesteia se arată că obiectul lucrării este studiul în detaliu al comportamentului funerar în strânsă relație cu dinamica comunităților/unităților sociale, de-a lungul epocii bronzului în Cipru.

Situat în Mediterana de est, Ciprul a ocupat o poziție cu totul deosebită în schimbul la distanță dintre Egipt, Orientul Apropiat, Anatolia și zona egeeană. Cunoscut la vremea aceea, în textele egiptene și în cele din Orientul Apropiat, sub denumirea de “regatul *Alashiya*”, Ciprul a fost una din sursele principale de cupru, fapt cu totul deosebit ce a influențat evoluția comunităților din insulă. Este cunoscut că de-a lungul epocii bronzului comunitățile cipriote au trecut prin importante transformări în ceea ce privește strategia de subzistență, activitatea economică, organizarea socială, toate acestea transformând Ciprul dintr-o insulă izolată într-un deosebit de important nod al schimbului la distanță, și chiar al transferului de influență politică. În acest cadru, străduința autoarei s-a îndreptat către examinarea amănunțită a detaliilor privind practicile funerare, inclusiv tendința evoluției acestora pe termen lung, acestea reflectând schimbările petrecute în structura socială a comunităților cipriote din epoca bronzului. În partea a doua a introducerii este prezentat succint, pe capitole, conținutul lucrării.

Capitolul al doilea – *Mortuary ritual and Society: Some Theoretical Considerations* (p. 6-21) – începe cu o trecere în revistă a preocupărilor etnologilor, încă de la finele sec. XIX, de a lămuri semnificația obiceiurilor mortuare. Mulți dintre aceștia au subliniat poziția centrală a comportamentului funerar în cadrul vieții sociale, ca formă de renegociere a ierarhiei sociale, de refacere a structurilor sociale afectate de decese. Autoarea discută apoi străduințele procesualiștilor de a stabili ce este exact *persoana socială* și raportul acesteia cu procedeele de tratament funerar corespunzătoare, de unde și variabilitatea ceremonială. Sunt expuse apoi criticile post-procesualiștilor, care contestă accentul excesiv pus asupra persoanei sociale, considerând că practicile rituale deseori pot fi manipulate în funcție de motivații restrânse, de multe ori

suprapunându-se sistemului inter- intrarelațional al unităților sociale. Sunt menționate, în acest sens, exemplele oferite de M. Parker Pearson privind modul în care incinerarea și inhumația sunt practicate astăzi în Marea Britanie. În același sens sunt citate cazuri din Borneo și Berawan, în Asia de sud. Continuând discuția, autoarea subliniază importanța ce trebuie acordată, în timpul cercetărilor, corelațiilor dintre locație, structură, elemente de ritual, inventare, în același timp fiind cu totul necesară stabilirea relației dintre habitat și zona funerară. De asemeni, sunt subliniate posibilitățile de completare a informațiilor privind persoana socială/unitatea socială, precum și variabilitatea obiceiurilor mortuare, pe baza studiilor chimice sau, mai ales, paleopatologice. Interpretarea semnificației variabilității ceremoniilor funerare ar trebui făcută însă prin examinarea relației dintre acestea și alte aspecte ale vieții sociale, cum ar fi cele privind structura socială, cele referitoare la caracteristicile de ordin economic sau ideologic, toate acestea fiind examinate în funcție de ansamblul lor cultural și de dinamica acestuia de-a lungul vremii. O problemă destul de importantă este cea a constituirii cimitirelor extramurale/ sau a zonelor funerare distincte față de așezări, zone în cadrul cărora pot fi distinse parcele funerare specifice unor subunități sociale – familii, clanuri – aflate în continuă competiție. Aceeași competiție poate duce, de-a lungul timpului, la deplasarea acestor parcele în preajma locuințelor, la apariția unor distincte zone funerare intramurale. În cursul acestor deplasări a grupelor familiale de morminte apar practici legate de traiectoria de după înmormântarea defuncțiilor – tratamentul secundar –, de episoadele ceremoniale *post mortem* corespunzătoare, precum și apariția mormintelor colective, procese desfășurate adesea de-a lungul unor lungi perioade de timp. Sunt prezentate și discutate larg opiniile diferiților specialiști pe această temă, folosindu-se argumente de ordin arheologic și etnografic. Cu bună dreptate, autoarea arată că, dincolo de discuțiile procesualiste și post procesualiste, este cu totul necesară, în cazul Ciprului din epoca bronzului, o examinare detaliată a fiecărui caz în parte, pentru a pune în lumină obiceiurile funerare ca parte a arenei transformărilor sociale.

Capitolul 3 – *The archaeological record of mortuary practice in Cyprus: Formation processes, sampling issues, and methodology for interpretation* (p. 22-36) – se referă la stadiul cercetărilor privind obiceiurile funerare de-a lungul epocii bronzului în Cipru. Cele mai multe structuri funerare sunt mormintele săpate în stâncă, așa numitele *havara* sau *kafkalla*. Foarte diferite între ele, ca plan sau dimensiuni, acestea sunt, de obicei, alcătuite dintr-un *dromos* prin care se pătrundea în camerele mortuare apoi printr-un orificiu numit *stomion*, ce străpunge peretele de piatră, și care de obicei este închis cu o lespede din piatră. Destinate unor înmormântări succesive, aceste morminte sunt cel mai adesea deranjate prin repetatele depuneri, ceea ce îngreunează cercetarea arheologică și interpretarea observațiilor. În partea centrală a insulei se constată o frecvență apreciabilă

a mormintelor-put, uneori asociate mormintelor cu cameră. Și în cazul mormintelor-put s-au observat înmormântări repetate. Cu două excepții, la tumulii de la Korovia și Enkomi, nu mai există însemne ale structurilor funerare, dispariția lor având cauze diferite. Cauze naturale, dar și jefuirea mormintelor, încă din antichitate, au contribuit la dispariția unei bune părți a inventarelor sau la distrugerea construcțiilor funerare. Cercetările arheologice mai vechi s-au concentrat în principal asupra elementelor de inventar, abia în ultimii ani acordându-se atenție resturilor osteologice, studiului zonelor funerare și de habitat. Dar cercetarea modernă se confruntă cu multe situații problematice, cum ar fi faptul că, după ocuparea zonelor de nord și est ale Ciprului de către Turcia, accesul arheologilor în aceste părți este astăzi închis. Pentru perioadele timpurie și mijlocie a epocii bronzului în Cipru (vezi harta de la fig. 3.1), cele mai reprezentative dintre ansamblurile funerare cercetate sunt cele de la Bellapais – *Vounos* și Lapithos – *Vrysi tou Barba*. Pentru bronzul târziu există iarăși asemenea descoperiri, cele mai expresive fiind plasate pe coastele de sud și de est ale insulei (vezi harta de la fig. 3.2), între care se distinge cimitirul de la Enkomi, aflat pe coasta de est a insulei, cimitir cercetat vreme de 70 de ani, fiind descoperite sute de morminte. Mai bine cunoscute sunt totuși cele din partea centrală a Ciprului – Akhera – *Chiflik Paradisi*, Dhenia – *Kafkalla*, Nicosia, Dhali – *Kafkallia*, Milia – *Vykla Trachonas*, Angastina – *Vounos* – acestea oferind date privind deosebirile în comportamentele funerare din centrul insulei față de cele din zonele sudice, de coastă. Există câteva aspecte mai puțin clarificate. Este vorba de stabilirea unor arii pentru anumite modalități de comportament, de precizări privind tratarea defuncțiilor în funcție de grupele de sex/vârstă, de stabilirea eventualelor subunități sociale cu zonele lor funerare proprii. Autoarea schițează căile de studiu ale cercetării moderne, ale unei metodologii de interpretare a mormintelor colective. O primă direcție ar fi reconstituirea modalităților de tratament în cadrul grupurilor de morminte colective, de stabilire a succesiunilor de înmormântări și, pe cale de consecință, relația dintre grupurile sociale/subunități și grupările de morminte. O altă problemă este aceea a dinamicii inventarelor ce pot reflecta prestigiul social al defuncțiilor. Toate acestea trebuie privite și din punctul de vedere al cronologiei relative.

În capitolul 4 – *The Early and Middle Bronze Age* (p. 37-83), se arată că, pe baza observațiilor înregistrate, au putut fi puse în evidență transformări radicale în ceea ce privește habitatul, practicarea agriculturii, schimbul la distanță, metalurgia. De la așezări restrânse, alcătuite din colibe modeste, se trece la sate constituite din locuințe de dimensiuni mari, cu mai multe încăperi. La transport, ca și la arat, sunt folosite animale de tracțiune, crește semnificativ producția de piese din cupru, foarte rare în perioada precedentă. În conjuncție cu aceste transformări de tehnologie dar și de ordin social, se petrec modificări importante ale comportamentului funerar. Apar

acum cimitirele/zonele funerare extramurale, cu morminte săpate/tăiate în stâncă, cu înmormântări multiple, cu inventare fastuoase, constituite din piese de port prețioase și multe vase din lut. Cauzele exacte ale acestor transformări sunt greu de conturat, cea mai probabilă fiind deplasarea de populație dinspre Anatolia. O dată cu apariția spațiilor funerare extramurale, unele cu multe înmormântări – cum este cazul la Marki – *Alonia*, cu 786 de morminte – ceremonialul mortuar se complică, putându-se vorbi de așa numitele *multi-stage ritual programs*, constituit din înhumări, exhumări și reînhumări, ceremonii *post mortem* etc. Sunt prezentate situațiile de la Bellapais – *Vounous* sau Lapithos – *Vrysi tou Barba*, pentru bronzul timpuriu și cele de la Ayios Iakovos – *Melia* și Korovia – *Paleoskoutella* și altele pentru bronzul mijlociu. Tratatamentul secundar a fost pus în lumină prin mai multe cazuri, cum ar fi cel de la Politiko – Lambertis – mormântul 18 cu 12–15 indivizi. Obiceiul de exhumare și reînhumare, reșezarea osemintelor sunt privite, și prin paralele etnografice, ca expresii ale unei ideologii ce a condiționat ansamblul ritualurilor, ideologie care, împreună cu regulile, în primul rând cele de rudenie, pe baza cărora erau constituite subunitățile sociale, au determinat gruparea mormintelor. Cele mai vechi morminte cu cameră sunt cele 13 cercetate de la Kissonerga – *Mosphilia*, în sud-vestul insulei, întregul complex fiind datat în Calcholic-ul târziu. Dacă cele mai vechi erau simple camere mortuare săpate în stâncă și în care se putea pătrunde printr-un puț oblic sau printr-un dromos, ulterior camerelor funerare le-au fost asociate nișe laterale (fig. 4.1–4.2), fiind evident vorba de morminte de familie. Variațiilor în ceea ce privește structura și dimensiunile structurilor funerare li se adaugă sporul inventarelor funerare – piese de port, ceramică, piese de import, între acestea un loc aparte ocupându-l sigiliile din Siria antică sau Babylon – fiind pusă astfel în evidență competiția dintre subunitățile sociale, după cum se poate observa la Bellapais – *Vounos* sau Lapithos – *Vrysi tou Barba* de pildă. Toate acestea subliniază relațiile strânse dintre comunitățile cipriote și cele din zonele continentale din Anatolia sau Levant, apariția unei elite, probabil ereditare, toate creând bazele unui comportament funerar sofisticat specific etapei următoare.

În capitolul 5 – *The Late Bronze Age* (p. 84-144) – se pornește de la majorele transformări sociale și politice, specifice acestei perioade a bronzului cipriot. Este vorba despre apariția așezărilor urbane, cu edificii impozante construite din piatră fasonată – cum ar fi, de pildă, cele de la Morphou – *Tumba tou Skourou* sau Enkomi – *Ayos Iakovides*, ai căror rezidenți erau profund implicați în metalurgia cuprului și comerțul în Mediterana estică și în zona egeeană, după cum o dovedesc preluarea sistemului de măsuri și greutate specific Orientului Apropiat, mențiunile din textele antice sau artefactele descoperite în epava de la Ulu Burun. Raportate la aceste transformări sunt analizate caracteristicile obiceiurilor mortuare specifice epocii. Este

vorba de semnificațiile schimbărilor în ceea ce privește dispunerea spațială, gruparea mormintelor și practicile rituale, variațiile sincrone și diacrone ale arhitecturii mormintelor, frecvența elementelor de prestigiu și ierarhie socială în structurile funerare, implicațiile declinului acestor comportamente către sfârșitul epocii bronzului cipriot. Toate acestea sunt discutate amănunțit pe baza cercetărilor efectuate în diferite zone ale Ciprului, în situri impresionante, cum sunt cele de la Dikaios, Enkomi, Kalavastos, Kourion, Morphou etc. O primă observație importantă se referă la existența paralelă a două categorii de zone funerare: cimitirele extramurale pe arii mari, specifice așezărilor de caracter rural, concomitent cu spații mortuare intramurale, de dimensiuni reduse, specifice „orașelor”. Tot în această vreme se constată o reducere a frecvenței mormintelor colective, precum și un statut social înalt al femeilor, cum lasă să se întrevadă inventarele funerare sau craterile miceniene cu reprezentări feminine descoperite la Kalavastos sau Kourion. Structurile funerare – *chamber tombs* – încep să își reducă din dimensiuni și chiar complexitate, mai cu seamă în stațiunile cu caracter urban, fenomen considerat ca reflectând o corespunzătoare scădere de participare socială la ceremoniile mortuare. În același timp se mai observă o anume restructurare – ‘*privatizations*’ – a inventarelor funerare – bunuri de prestigiu – care pare a pune în lumină o afirmare a elitelor locale în cadrul competiției intra și extra comunitare în care sunt tot mai angajate. Dar această "privatizare" a contextelor mortuare, reducerea inventarelor funerare față de depunerile din așezări – *settlement deposits* –, par a indica faptul că ceremoniile funerare nu mai ocupă locul central al competiției intra comunitare, acesta mutându-se într-un alt sector al vieții de zi cu zi.

Lucrarea se încheie cu capitolul 6 – *Mortuary ritual, Social structure, and Macro-Processual Change in the Cypriot Bronze Age* (p. 145–162). Autoarea reia în ansamblu încheierile discuțiilor din capitolele precedente, subliniind cum studiul comportamentului funerar poate pune într-o excelentă lumină dinamica socială a comunităților, a întregii societăți cipriote de-a lungul epocii bronzului și nu numai... Este subliniată din nou relația reciprocă dintre ansamblul comportamentului funerar și cel alcătuit din strategia de subsistență, habitatul, metalurgia cuprului, schimbul la mare distanță și migrația/deplasarea de populație dinspre zonele continentale. Cum baza documentară pentru studiul obiceiurilor mortuare din epoca bronzului pentru Cipru provine, în cea mai mare parte din cercetări arheologice mai vechi, P. Keswani propune câteva direcții de cercetare moderne – studiul antropologic fizic calificat, traiectoriile *post mortem* ale osemintelor umane, studii geoarheologice pentru precizarea contextului în care se situează zonele funerare și a raportului planimetric dintre acestea și zonele de habitat, studii paleontologice și botanice asupra resturilor animale și de floră din morminte, studiul condiției în care se află inventarele funerare, calculul tridimensional al mormintelor (suprafață și volum de pământ excavat, acestea

exprimând efortul depus, respectiv consumul de energie socială), – toate acestea putând aduce informații foarte utile pentru o actualizare a studiului în discuție.

Urmează: *Bibliography* (p. 163–185), *Tables* (p. 186–248) și *Index* (p. 249–257). Aș atrage atenția asupra celor 38 de tabele. Dacă tabelul 1.1 prezintă cronologia, pe faze/etape, a epocii bronzului în Cipru, foarte utilă de altfel, celelalte (lipsește tabelul 2 !) sunt structurate pe criterii anume, descriptive, statistice, pentru bronzul timpuriu și mijlociu, ca și pentru perioada târzie, fiind incluse datele înregistrate în cursul cercetărilor întreprinse.

Cartea Priscillei Keswani este un exemplu de analiză modernă a obiceiurilor funerare. Chiar dacă se referă doar la societatea cipriotă a epocii bronzului, lucrarea este mai mult decât utilă celor ce se ocupă de preistoria sud-est europeană. O recomand cu căldură.

Ion MOTZOI-CHICIDEANU

*Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”
str. Henri Coandă, nr. 11, sector 1, București*

Sorin-Cristian Ailincăi, *Începuturile epocii fierului în Dobrogea. Cercetările arheologice de la Revărsarea, Isaccea, județul Tulcea, Muzeul Brăilei, Editura Istros, Brăila, 2013. 164 p., 41 figuri incluse în text + 74 planșe*

Volumul publicat în anul 2013 reprezintă valorificarea exhaustivă a materialului arheologic rezultat în urma cercetărilor de la Revărsarea, punctele *Dealul Tichilești* și *Cotul Tichilești*, județul Tulcea. Așa cum precizează și autorul în debutul lucrării, descoperirile arheologice au fost identificate ca fiind hallstattiene și oferă imaginea unei succesiuni cronologice de la începutul epocii fierului în regiunea Dunării de Jos.

În prima parte a lucrării este prezentat cadrul natural, pornind de la date generale despre geografia zonei de nord a Dobrogei și insistând asupra punctului de interes: zona Tichilești, siturile fiind localizate pe două promontorii aflate în partea de vest a localității Revărsarea, în apropiere de orașul Isaccea, județul Tulcea. În text se regăsesc și o serie de hărți topografice și reconstituiri 3D ale zonei, pentru o mai ușoară înțelegere și observare a spațiului geografic descris.

Cel de-al doilea capitol – *Situri din perioada timpurie și mijlocie a epocii fierului în nord-vestul Dobrogei*, prezintă, așa cum reiese și din titlu, descoperirile din perioada timpurie și mijlocie a epocii fierului din zona de nord-vest a Dobrogei. În prima parte a acestui capitol este redat istoricul cercetărilor, iar în cel de-al doilea subcapitol este prezentat repertoriul descoperirilor reprezentative pentru această perioadă. Primele cercetări care au vizat perioada hallstattiană au luat amploare odată cu săpăturile de la Babadag, în 1962. În 1988, cu prilejul instalării unei conducte de gaz ce străbătea Dobrogea de la nord la sud, au fost întreprinse săpături de salvare la Niculițel și Telița. La începutul anilor '90, alte cercetări de salvare au fost efectuate la Revărsarea, în punctele *Dealul Tichilești* și *Cotul Tichilești*, dar și la Garvăn, punctul *Mlăjițul Florilor*. Începând cu 2001, pe parcursul a patru campanii, au fost cercetate materialele descoperite în urma săpăturilor arheologice de la Jijila–Cetățuie, acestea fiind publicate sub forma unei monografii (V. Sîrbu, S.C. Ailincăi, G. Simion, *Jijila–Cetățuie o așezare fortificată a culturii Babadag în nord-vestul Dobrogei*, Brăila, 2008).

Următorului capitol – *Așezarea din perioada timpurie a epocii fierului de la Revărsarea – Dealul Tichilești*, i-a fost acordat un spațiu generos, în cuprinsul căruia este prezentat

materialul arheologic în funcție de contextul descoperirii. Inițial este prezentat modul în care s-a efectuat săpătura arheologică: stratigrafia sitului, complexe descoperite și alte date de natură tehnică. Urmează informații despre amenajările de habitat (gropi și locuințe de tip bordei), în număr de 28, acestea fiind identificate pe singurul nivel de locuire, concentrate mai ales în zona centrală și vestică a sitului. În privința descoperirilor osteologice, este menționată prezența alături de o fibulă din fier, a unei mandibule umane aparținând unui individ de sex feminin.

Inventarul arheologic mobil este reprezentat de vase ceramice, unelte din lut, obiecte din piatră și fibule din fier. Lotul ceramic este compus din 695 de piese care au fost analizate din punct de vedere tipologic (formă și funcționalitate), după cum urmează: au fost identificate vase bitronconice (categoria A – 276 piese), căni (categoria B – 4 piese), cești (categoria C – 67 piese), străchini (categoria E – 175 piese), borcane și vase în formă de sac (categoria F – 173 de piese) atribuite culturii Babadag. Totodată, ceramica a fost analizată și din perspectiva stilurilor decorative (liniare și geometrice specifice), în acest sens fiind prezentat și un repertoriu al tipurilor de decor specific culturii Babadag. Sunt menționate și tehnicile de realizare a decorului pe materialul ceramic (incizie, imprimare, puncte, caneluri), dar și tipurile de accesorii aplicate pe suprafața vaselor (torți, proeminente, benzi aplicate). Este precizată și frecvența tipurilor de decor pe anumite categorii de vase. Astfel, un număr de 216 vase sunt decorate în tehnica specifică culturii Babadag. Pentru a surprinde și mai bine informațiile de natură statistică, textul a fost completat cu șapte grafice.

Obiectele din lut sunt documentate prin prezența a 13 fusaiole, la care se adaugă un fragment ceramic care prezintă urme de frecare pe partea îngustă, autorul considerând că a fost folosit pentru lustruirea suprafețelor vaselor. Doar două obiecte din piatră au fost identificate, acestea fiind confecționate prin șlefuire. La aceste descoperiri se adaugă și două fibule din fier, databile în interval secolelor X-IX a. Chr.

Analiza resturilor arheozoologice descoperite în stațiunea de la Tichilești a fost publicată anterior de Sergiu Haimovici și George Bodi (*Studiul paleofaunei descoperită în trei situri hallstattiene din nordul Dobrogei*, Peuce, S.N., 1, 471-480). Fragmentele de resturi osteologice, în număr de 66, au fost împărțite în patru grupe: pești osoși, broaște țestoase, păsări, mamifere. Marea majoritate a resturilor osoase aparțin grupei mamiferelor, fiind identificate opt specii: taurine, porcine, ovicaprine, cabaline și canine ca animale domestice și cerbul și mistrețul ca animale sălbatice.

Cronologiei îi este dedicat un subcapitol aparte, în care se discută despre cele trei faze ale culturii Babadag, această împărțire fiind aplicată inițial, de către Gavrilă Simion și pentru situl de la Revărsarea, punctul *Dealul Tichilești*. Autorul lucrării, în urma analizei materialului arheologic, încadrează cronologic acest sit în perioada culturii Babadag ce corespunde existenței altor culturi hallstattiene timpurii cu

ceramică imprimată din sud-estul Europei: Pšeničevo, Cozia, Saharna-Soloceni sau Insula Banului, care pot fi datate în intervalul X-VIII a. Chr.

Cercetările arheologice din punctul *Cotul Tichilești* au fost efectuate tot în urma unor săpături de salvare, în 1990, de către Victor H. Baumann. Analiza recentă a materialului arheologic rezultat, cât și apariția unor noi date despre prima epocă a fierului în zona Dunării Inferioare au dus la reformularea unor opinii referitoare la descoperirile din acest sit. Astfel, în cel de-al patrulea capitol, *Descoperirile din perioada mijlocie a epocii fierului de la Cotul Tichilești*, sunt menționate informații despre așezarea cu două etape cronologice de locuire: prima reprezentată de două vase de tip Basarabi alături de ceramică considerată post-Babadag, iar a doua (datată în sec. VI a. Chr.) este reprezentată de un fragment de *aryballos* corintian și de amfore de Chios și Lesbos. Totodată, necropola identificată în partea de sud a promontoriului a ridicat probleme referitoare la atribuirea acestora uneia dintre locuiri. Mormintele descoperite au fost apreciate ca fiind asemănătoare cu cele din necropola de la Stoicani, astfel se consideră că cele șase morminte descoperite la *Cotul Tichilești* sunt contemporane cu locuirea în care au fost descoperite vasele de tip Basarabi.

În ultimul capitol sunt expuse concluziile lucrării, reprezentate de analiza descoperirilor de la Tichilești atât în contextul primei epoci a fierului în zona Dunării Inferioare, cât și raporturile dintre cultura Babadag, fenomenul Basarabi și necropolele de tip Stoicani.

Introducerea în circuitul științific a rezultatelor și materialelor obținute în urma cercetărilor de la Revărsarea, Isaccea, județul Tulcea, prin publicarea unei lucrări monografice completată cu un amplu rezumat în limba engleză, bibliografie și ilustrație de calitate, constituie un instrument de lucru eficient pentru cercetarea primei epoci a fierului în Dobrogea.

Diana Andreea STAN

*Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion”,
Str. Progresului, nr. 32, 820009, Tulcea*

Daniel Spânu, *Tezaurile dacice. Creația în metale prețioase din Dacia preromană*, Ed. Simetria, București, 2012, 278 p. + 195 Pl.

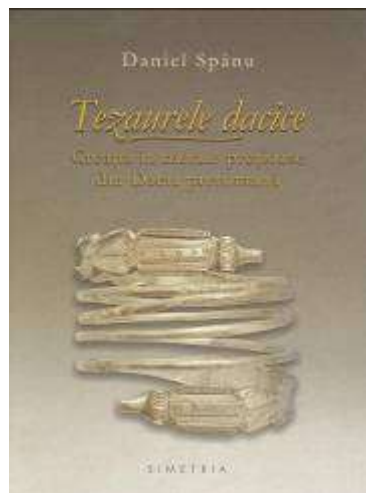
Apărută în cursul anului 2012, lucrarea de față reprezintă o formă actualizată a tezei de doctorat intitulată *Piesele de orfeverie din Dacia din secolele II a.Chr.–I p.Chr.* susținută de Daniel Spânu în martie 2006 la Universitatea București.

Spațiul supus cercetării – Dacia – este bine conturat în partea introductivă (Cap. I *Introducere*, p. 15-19) unde se fac și referiri mai mult decât utile referitoare la contextul cultural și istoric al înfloririi orfeveriei dacice. Deși preocupări, anticare și intelectuale, pentru produsele orfeveriei dacice se întâlnesc încă din perioada Renașterii, primele demersuri științifice apar de la mijlocul sec. XIX, autorul lucrării subliniind rolul important al contribuțiilor aduse de cercetători precum N. Fettich sau K. Horedt (vezi Cap. II *Istoricul Cercetării*, p. 20-26).

O concisă prezentare a surselor de informație, a împrejurărilor în care au fost făcute descoperirile, circulația ulterioară a pieselor precum și a modului de publicare este făcută în cele de al treilea capitol intitulat *Starea și relevanța informației* (p. 27-31). Pornind de aici autorul analizează obiectiv contextele arheologice din care provin piesele studiate (Cap. IV *Contextele arheologice: așezări, morminte, tezaur*, p. 32-39), propunând mai multe modele dintre care cel mai plauzibil pare a fi cel al depunerilor votive în mediul natural.

O problemă foarte interesantă este discutată în Cap. VI *Originea metalelor prețioase* (p. 88-93). Prezența numeroaselor obiecte din argint într-un spațiu sărac în astfel de zăcăminte, și fără dovezi clare de exploatare înaintea organizării romane a mineritului și metalurgiei în Dacia, îl determină pe autor să ofere ca cea mai plauzibilă ipoteză reciclării parțiale a loturilor de drahme și denari republicani importate în prima jumătate a sec. I BC. Lipsa unei economii monetare în Dacia au determinat probabil convertirea monedelor în podoabe, autorul presupunând aici și posibilitatea folosirii unor etaloane monetare.

Urmând „lanțul tehnologic”, Cap. VII *Tehnici de execuție și de ornamentare* (p. 94-99) face o prezentare a metodelor folosite pentru turnarea dar mai ales pentru prelucrarea mecanică a metalelor prețioase și tratarea suprafețelor pieselor de orfeverie, autorul observând și folosirea anumitor tipuri de unelte. Interesante sunt și

observațiile cu privire la tratamentul particular aplicat anumitor piese, în privința posibilității deteriorării lor intenționate sau efectuării unor reparații (Cap. IX *Tratamentul aplicat de pieselor de orfevrerie în vechime*, p. 106-110).

Foarte importante în structura lucrării sunt și capitolele legate de interpretarea pieselor de orfevrerie dacică. Din punct de vedere tipologic au fost identificate mai multe categorii de obiecte: accesorii vestimentare (fibule și catarama), o mare varietate de piese de podoabă (brățări, colane, verigi) și recipiente din metal prețios; pe care le analizează separat din punct de vedere tipologic și cronologic (Cap. V *Morfologia orfevriei dacice*, p. 40-87).

Tot o abordare tipologică se poate observa și în privința analizei motivelor ornamentale (Cap. VIII *Considerații asupra ornamenticii orfevriei dacice*, p. 100-105), care sunt împărțite în: geometrice și abstracte, vegetale, zoomorfe; la care se mai adaugă și o prezentare a anumitor efecte plastice. Pe ansamblu, autorul remarcă existența a două tendințe stilistice distincte. Fibulele, colanele și brățările sunt decorate mai ales cu motive geometrice, executate în funcție de morfologia fiecărei piese, în vreme ce pe cupe și falerele se regăsește un decor mai amplu, frize și chiar compoziții ornamentale, la care se adaugă de multe ori decoruri vegetale.

Separat este abordată semnificația *iconografiei și mitologiei în orfevreria dacică* (Cap. X, p. 111-120) în care sunt identificate mai multe tipuri de personaje și teme cu reprezentări ale unor divinități feminine și eroi-cavaleri însoțiți în multe cazuri de reprezentări zoomorfe. Descoperirile cunoscute indică o iconografie ce reflectă o unitate mitologică pe un teritoriu cu diferențe clare în privința manifestărilor funerare și votive, fapt ce poate fi explicat printr-o valorizare diferită a celor două componente ce stăteau la baza mitologiei locale. Inventarele tezaurilor sunt percepute ca depuneri ale unor garnituri de port feminine; în schimb majoritatea înmormântărilor de tip Padea-Panagjurski Kolonii ilustrează simbolizarea statutului de luptător-cavaler al defunctului. Diferența geografică dintre o arie a tezaurilor (în special Transilvania, unde înmormântările sunt rare) și o arie cu înmormântări cu echipament militar (în jurul segmentului oltean al Dunării – aici tezaurele sunt rare) este, potrivit autorului, expresia traducerii în planul ritualurilor de către două comunități învecinate a componentelor feminină și masculină din puțin cunoscuta mitologie dacică. Autorul propune deci, poate într-un mod mult prea succint, o subîmpărțire a spațiului cultural dacic în grupe distincte, diferențiate net pe criterii rituale. Desigur, aprofundarea detaliată a acestui aspect nu își găsea locul într-o lucrare dedicată orfevriei dacice; ideea ar putea fi însă reținută ca ipoteză de lucru tentantă și ar putea fi dezvoltată în studii viitoare.

O atenție deosebită este acordată *analizei inventarelor precum și conținutului și semnificației acestora* (Cap. XI, p. 121-137). Pornind de la identificarea unor clase de inventar, autorul observă combinarea unor anumite categorii de piese (a. inventare ce

conțin exclusiv piese de port și podoabă; b. inventare ce conțin preponderent recipiente; c. inventare care conțin preponderent falere) pe care le analizează în amănunt. Pe ansamblu din compoziția tezaurilor dacice reies două categorii principale: cea mai numeroasă este cea a „garniturii de port”, care reflectă o identitate simbolică individuală; în vreme ce cea de tip „cumul” indică o identitate colectivă sau instituțională – acestea putând fi interpretate ca indicatori ai unor centre de putere regională.

Capitolul XII intitulat *Cronologia relativă și absolută* (p. 138-145) este dedicat discuțiilor privitoare la cronologia unor anumite categorii de piese cum ar fi monedele, vesela de lux, fibulele de import precum și relevanței cronologice a asocierilor de tipuri reprezentative. Importantă este sincronizarea principalelor grupe de obiecte cu fazele circulației monetare în Dacia. Astfel, cele mai timpurii forme ale orfeveriei dacice (fibulele cu noduri, brățările circulare masive sau cele cu torsade, cupele *mastós*) se sincronizează cu perioada de aflux a drahmelor și a denarilor republicani târzii (cca. 80/70-30/20 a.Chr.); o a doua grupă de obiecte (brățările spiralice cu plăci terminale, fibulele cu scut și cele cu linguriță) se sincronizează cu cei mai timpurii denari imperiali și au fost create și folosite în timpul domniei lui Augustus și în deceniile imediat următoare (30/20 a.Chr.–20/50 p.Chr.). Etapa târzie a orfeveriei dacice se poate prelungi până în pragul cuceririi de către Traian (cca. 30/50–100 p.Chr.), numărul și greutatea pieselor scăzând considerabil. Autorul ar fi trebuit să sublinieze poate cu mai mult curaj că, de fapt, nu putem vorbi despre „o etapă târzie” a orfeveriei dacice în perioada 30/50–100 p.Chr., tocmai datorită rarității descoperirilor cu obiecte de argint databile în acest interval; nu se mai produc local tipuri specifice doar acestui interval. Autorul ar fi trebuit să explice cu mai multă fermitate această penurie prin diminuarea importului de monedă romană imperială la nord de Dunăre în sec. I p.Chr.

Analiza spațială a descoperirilor este făcută în Cap. XIII (*Chorologia orfeveriei dacice*, p. 146-161), ocazie cu care sunt identificate *zonele de concentrare și de dispersie* și sunt discutate semnificațiile și relevanța *răspândirii tipurilor reprezentative*, a *indicatorilor cronologici* și a *formelor de inspirație elenistică*. Relația spațială dintre categoriile de descoperiri prilejuiește autorului prezentarea unor foarte interesante studii de caz precum cele din zona Hațeg-Orăștie, depresiunea Târgu Secuiesc sau zona Sighișoara-Șaeș-Heitur de unde reies și o serie de caracteristici ale distribuției pieselor de orfeverie în teritoriu cum ar fi de exemplu segregarea aurului de argint care se observă atât în inventare cât și în teritoriu; sau concentrarea descoperirilor fie concentric, în jurul unor centre, fie distribuții lineare de-a lungul căilor de acces.

Lucrarea se încheie cu un succint dar elocvent capitol de concluzii (Cap. XIV *Orfeveria dacică – o formă originală de reprezentare culturală. Concluzii*, p. 162-166) dar și

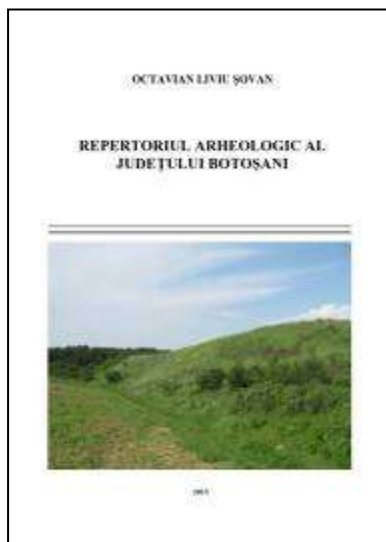
cu un foarte interesant excurs dedicat recent descoperitelor brățări de aur de la Grădiștea de Munte, însoțite de un rezumat detaliat în limbile engleză și germană (p. 179-212), catalogul descoperirilor (p. 231-255), o listă bibliografică impresionantă (p. 259-276). Partea scrisă este completată și de 195 de planșe de o calitate grafică remarcabilă care ilustrează majoritatea obiectelor de argint și de aur dacice cunoscute (cca. 800 de obiecte), desenate de autor în mare parte după originale. Astfel, sub aspect documentar, lucrarea ni se înfățișează ca un cuprinzător corpus ilustrat al categoriei de materiale și descoperiri dezbătute.

În final nu putem să nu remarcăm o impecabilă organizare metodologică a temei abordate, într-un stil literar clar, concis și elegant care asigură o lectură ușoară și plăcută. Rezultatul unei munci asidue, efectuate cu deosebit profesionalism, cartea de față poate fi considerată, fără exagerare, una dintre cele mai reușite realizări ale arheologiei pre- și protoistorice românești din ultimii ani, constituind un foarte util instrument de lucru și, totodată, o contribuție bine întemeiată în studiul civilizației dacice și a fenomenului depunerilor votive în preistorie.

Sorin-Cristian AILINCĂI

*Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion”,
Str. Progresului, nr. 32, 820009, Tulcea
sailincai@gmail.com*

Octavian Liviu Șovan, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, Pim Publishing House, Botoșani, 2013, 500 p. + electronic version on the attached CD-ROM.

It is almost useless to emphasize more the importance of the archaeological repertoires of the counties, as any and all archaeologist, curator, researcher working in the field, as well as any person who had contacts with the archaeology or with the museum activities, are aware of the utmost necessity of such endeavour. From the interest of the local communities in the utilization of the cultural heritage to the care of the government in Bucharest toward the general, nationwide registration of the archaeological sites, there are numerous reasons justifying the elaboration of such large projects. A quick overview of the national repertoires will show that the first published was the first edition of Botosani County Repertory (1976), and the most recent one was published by dr. Carol Kacsó – *Repertoriul arheologic al județului Maramureș* (2011); in between there are the repertoires of Iași (1984), Cluj (1992), Alba (1995), Mureș (1995), Brașov (1996), Covasna (1998), Harghita (2000), Sibiu (2003), Sălaj (2010) and Hunedoara counties (2005).

The scientific personality of Dr. Octavian Liviu Șovan is both prominent and perfectly framed within the body of the Romanian archaeology of the last four decades. A product of the Iasi school of archaeology (a pupil and collaborator of M. Petrescu-Dîmbovița, Nicolae Gostar, Dinu Marin, Dan Gh. Teodor, V. Chirica, V. Spinei, I. Ioniță), thus deeply rooted within both the University and the Institute of Archaeology of the Romanian Academy, dr. Șovan is the author of an extensive body of scientific work: monographs, articles, notes, reports and books, his *opus magnum* being the monograph based on his own excavations, at Sântana de Mureș-Cernjachov site in Mihălășeni, Botoșani County, which left the presses in 2005.

The Archaeological Repertory of Botoșani County, a very demanding, detailed and laborious endeavour, was supported by the County Museum of Botoșani, the National Heritage Institute of Bucharest and the Culture and Heritage Directorate of Botoșani County, being published under the young collection *Bibliotheca Archaeologica „Hierաս” Monographica*, in the 4th issue of the series.

After several attempts fought on the “barricades of the System” Dr. O. L. Șovan succeeded, with the support of Mr. Bogdan Șandric, analyst-archaeologist and GIS

specialist with the National Heritage Institute of Bucharest, to win the war. Thus, the editorial project was funded by the *National Cultural Fund Administration*, which made available the financial resources allowing the printing of the book, at a final price of no consequence whatsoever (8.28 lei = 1.65 EUR).

The Archaeological Repertory of Botoșani County opens with a *Foreword* (p. 1-2) by Professor Vasile Chirica, one of the personalities of the Romanian archaeology, a highly respected specialist of the Southeastern European Prehistory, with a remarkable “calling card” in the field of publishing archaeological high quality, recognized awarded for opening the way for the nationwide registration of the archaeological sites in Romania. Chronologically, his repertory publishing activity consists of: *The Archaeological Repertory of Botoșani County* (1976), by Alexandru Păunescu, Paul Șadurschi, Vasile Chirica, and *The Archaeological Repertory of Iasi County* (1984), by Vasile Chirica and Marcel Tanasachi. With pertinent reasoning, the archaeologist from Iasi underlines the necessity of making a new archaeological repertory for Botosani County, which would complete the research of 1976 stage, the publishing year of the first Repertory.

Nature was generous with the space inhabited by the human communities in the Valley of Jijia River, which overlaps the administrative territory of Botoșani County. This is the reason of a very early start of archaeological research in the 19th century, some finds being reported as early as 1871, y Alexandru Odobescu in his well-known *Questionnaire*. The research emphasized and brought forth a most remarkable continuity of inhabitation, from the earliest times up the brink of modernity, a continuity that is defined by a *uniqueness* of character. This is the land that shows, as reminded Professor Vasile Chirica reminded us, Paleolithic relics, burial mounds, earthen ramparts – *Trajan's Wall*, a large number of archeological monuments of Precucuteni, Cucuteni and Noua cultures, fortifications of various historical eras, Great Migrations, Dark Ages and Medieval relics. There is probably no better saying than the one of Professor Vasile Chirica: “... the geographical space of Botoșani County is truly an open-air museum”.

The *Introduction* (p. 3-8) by the author, Dr. Octavian Liviu Șovan, archaeologist with the Culture and Heritage Directorate of Botoșani County, presents in a careful exposition the necessity, stages and timeline of the archaeological research within the territorial confines of Botoșani (the county formed by splitting the former region of Suceava between the counties of Suceava and Botoșani, following the administrative reform of 1968), the difficulties, expectations and the projected results of the scientific enterprise known as *The Archaeological Repertory of Botoșani County*. The Introduction recounts the historical successes of luminaries like Neculai and Emilia Zaharia and academician Mircea Petrescu-Dîmbovița, the ones who fleshed out in 1970 the site

registration activity by publishing the much cited *Așezări din Moldova (Moldavian settlements)*, the first archaeological repertory of Moldavia. Paradoxically, the communist „punitive” self-funding policies in the field of culture (1981), which brought the practical end of many archaeological projects and careers, were transformed in an opportunity to the benefit of the field-survey archaeology in the county of Botoșani. Dr. O. L. Șovan, a fighter who was not cowed by a defective system, contributed significantly to the sustenance of archaeology by finding new avenues of funding, based on the “contract archaeology” provided to the now extinct I.E.E.L.I.F. – Botoșani (a state-owned enterprise building irrigation and land-development projects), which made quite large amounts available to the archaeological projects in the county. This explains the existence of dozens of archaeological excavations at that time in the county, involving well-known names of the Romanian archaeology: Alexandru Păunescu, Mircea Petrescu-Dîmbovița, Adrian and Maria Florescu, Neculai and Emilia Zaharia, Dan Gh. Teodor and Silvia Teodor, Victor Spinei, Vasile Chirica, Maria Bitiri, Mihalache Brudiu, Nicolae Ursulescu, Lidia Dascălu, Dinu Marin, Ion Ioniță, O. L. Șovan, Anton Nițu, Paul Șadurschi, Constantin Iconomu, Constantin Asăvoaie, Maria Diaconescu, Rodica Popovici, Emil Moscalu, Florentin Burtănescu and many, many others. It is worth mentioning that the system was copied by almost all the museums in Romania at that time. The author argues for the importance of continuing the archaeological research after 1989, making a survey of both the results in the field of historical archaeology and the legislation governing the field of archaeological heritage since 2000, pointing out the weaknesses and the strengths, as well as the measures that should have been taken within the institution he was working with at the time, the Culture and Heritage Directorate of Botoșani County.

Some texts are dedicated to technical aspects. The author motivated his choice of the data-sheet model for the repertory, arguing that a very detailed definition of the registered archaeological finds would have been very hard to manage (a point of view regarded as doubtful by certain specialists); thus he selected instead simplified algorithmic data-sheets, providing nevertheless the fundamental data for correct spatial registration and recording of the sites. Even though not all the known archaeological sites in the county were spatially located, despite of the efforts of the survey team, who carried out a large number of on-site visits, surveys and thoroughly researched the bibliography, the data gathered and organized herein have high scientific and administrative value. Regarding the cultural and chronological interpretation of the data, the main reference was the recently published *Tratat de Istoria Românilor* (Romanian Academy’s *History of Romanians*, both editions – 2001 and 2010), while several well-known Romanian scholars were consulted in support: Dan Gh. Teodor, Victor Spinei, Vasile Chirica, Nicolae Ursulescu, Mircea Ignat and

Mihalache Brudiu, whose suggestions and advice contributed to the well-constructed Chronology, which is in fact expounded within the introductory chapter (p. 6-7).

All of the above provide, in the opinion of the author, an overall better knowledge of the archaeological finds and their registration under the protection of the law, as long as these are defined and demarcated by RAN (National Archaeological Register) and LMI (Historical Monuments List).

The next chapter is *The Timeline of the Project "The Archaeological Repertory of Botoșani County"* (p. 9-16), by Mr. Bogdan Șandric, one of the most knowledgeable GIS specialists in Romania. Well-balanced, concise and explicit, the text is more than explanatory regarding the objectives and, most of all, the necessity of such work, which required, since its beginnings, a very large volume of not only field work, but deskwork as well, taking into account the complexity and detail of archaeological "hairsplitting" and the correct understanding of the archaeological data in correlation with spatial information. In truth, Mr. Șandric outlined very clearly the fact that the necessity of a new and updated edition of the Repertory was more administrative than scientific, a conclusion we completely agree with after the lecture of the Repertory. We live in a time of permanent motion and rotation, with projects requiring rapid implementation, with constructions that cannot wait, therefore the *quasi-complete* locating, mapping, quantifying and classifying of the archaeological sites is compulsory for the protection of the archaeological heritage. Possessing an adequate general overview of the National Archaeological Register, Bogdan Șandric understands that the archaeological sites must be correctly verified and located spatially, as the precise location of the sites and definition of their geographical coordinates was his job description throughout the duration of the project. Mr. Șandric explains with clarity the tools, the topographic and satellite maps, the orthophotomaps, the GIS system employed, as well as the results achieved. The duration of the project was no less than four years, between 2008 and 2012, an entire team working for the delimitation of the archaeological sites and the digitization of data, the results being contained in: 2D maps, interactive map accessible to any person with minimal PC skills with the well-known ArcGIS software, as well as the on-line interactive map, integral part of the same complex GIS project, all of the above meant to simplify and facilitate the knowledge of the details specific to the delimitation and location of the sites included in the text of the Repertory. The interaction of the user with the map is facilitated by the electronic guides included on the attached CD-ROM.

The Corpus of the finds (p. 17-482) is the massif body of the book. It includes, organized based on an established algorithm, the archaeological sites known to the author to date, alphabetically and by administrative unit, including the following data: *locality, RAN code, LMI code, point/place name, cadastre plot, latitude & longitude,*

notes (like within or outside built-up area), *topographic references*, *state of preservation of the site*, *risk factors* (natural, anthropic), *year of discovery*, *name of finder*, *type of research* (ex. field-work, systematic), *finds* (organized in a table, specifying type of find, chronology, culture, cultural stage).

The following chapter is the *Bibliography* (p. 483-498), which is quite large, listing more than 360 titles. The book ends with the *List of Abbreviations* (p. 499).

Without any doubt, I cannot be but subjective in analyzing this work, as I spent my childhood and adolescence mostly on the banks of Bașeu and Prut Rivers, in Suharău, Alba and Darabani. It is sufficient to mention that regretted archaeologist Paul Șadurschi excavated in the village of Suharău, at point No. 7 – *Ruginosul*, an archaeological site located just over the fence from the my grandparents' house. By analyzing this voluminous body of scientific work and, mostly, the manner of its conception, one can assert, without erring much, that what we have here is a one-of-a-kind item in the Romanian archaeology and therefore, before any criticism, this work must be understood. We appreciate that, for the first time, the site location is determined using the GIS application, the fact that the spatial information includes the cadastral data is also a first, as is the outlining of the degradation factors of the archaeological sites. For this reason, from the point of view of the management and protection of immobile heritage, most of the evaluation is positive, as the work is a useful and adequately configured working instrument, serving the interests of the Romanian State, which is represented in the major administrative units (the counties) by the Culture and Heritage Directorates. A second volume could be useful, including as many images (drawings, photographs, plans) of the finds as possible, or reference finds helping the user in understanding the chronology and the cultural sequence of a site by using various criteria. This observation is, in fact, quite right, but, taking into account the projected structure and objective of the Repertory, which is different from the standard, truly archaeological ones, I believe that this is not really an error. However, the large and complex bibliography listed by the author at the end of the book provides significant support to any researcher. Based on it, the user can reference most finds in the text with a various set of articles and book chapters. In the same regard, the lack of archaeological illustration is not an insurmountable barrier, as this can be easily rectified in the future, maybe by Dr. O. L. Șovan himself or his colleagues from Botoșani. Even if I cannot agree to all the chronologies used or established by the present work for the recorded finds, I believe that the finds are well "located", and any specialist, regardless of his/her opinions, understands perfectly the place of the archaeological sites/monuments in the larger context of the history of the Botoșani region.

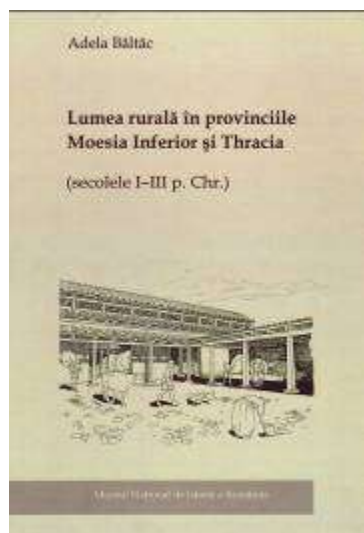
At present, Botoșani County benefits from a unique archaeological Repertory, which is different from those we've been used to. Its core objective is to serve, first of all, the interests of the State, in its capacity of manager of the mobile and immobile archaeological heritage, of conservator and curator, through its Culture and Heritage County Directorates, its museums and its specialists. The commendable effort expended by Dr. Octavian Liviu Șovan and his collaborators must be respected, understood, continued and expanded, by virtue of the same public interest. We cannot but congratulate the team and regret that, for other counties with large numbers of archaeologists and funding, no Archaeological Repertories were elaborated, although this is the sacred mission of any career in archaeology and of any public institution in this field.

Bogdan Petru NICULICĂ

*The Bucovina Museum, Postal code: 720003,
Suceava, Romania*

Adela Bâltâc, *Lumea rurală în provinciile Moesia Inferior și Thracia (secolele I-III p. Chr.)*, Editura Renaissance, 2011, 526 p. + XIV planșe + 4 hărți (Muzeul Național de Istorie a României. Monografii IV)

O lucrare deosebită din toate punctele de vedere – al problematicii, al metodei, al izvoarelor, al bibliografiei. Adela Bâltâc abordează un subiect dificil, interesant și complex – spațiul rural în provinciile romane *Thracia* și *Moesia Inferior* – despre care, în cazul celei din urmă, cel puțin, existau deja câteva sinteze, monografii și studii importante, semnate, printre alții, de Victor H. Baumann, Maria Bărbulescu și regretatul Alexandru Suceveanu, sub îndrumarea căruia a și realizat autoarea cercetarea materializată în cartea de față (vezi p. 11-14). Ceea ce aduce nou Adela Bâltâc nu este numai o informație – epigrafică și arheologică, mai ales – actualizată (vezi amplul catalog epigrafic și cel arheologic dintre p. 235-473 și bogată bibliografia dintre p. 475-511), dar și o aprofundare a chestiunilor privitoare la istoria pre-romană, terminologia, tipologia, statutul juridic, categoriile sociale și etnice, structurile de conducere, tipurile de proprietate, elementele de activitate economică și de viață spirituală, aspectele edilitare (fortificații, construcții de interes comunitar sau privat etc.), raporturile cu autoritățile imperiale, citadine, militare ale diverselor forme de agregare rurală din provinciile amintite (*canabae/kanabae*, *civitas*, *kýmh*, *emporion*, *locus/tópoß* (obște), *oppidum*, *pagus*, *vicus*, *villa* ș.a.) (vezi p. 131-140). Lor se adaugă abordarea comparativă – între formele rurale de habitat între ele și între realitățile din cele două provincii, surprinzându-se aspectele comune, dar mai ales elementele specifice, date de parcursul istoric particular, de contactele mai puternice sau mai slabe cu mediul grecesc și de influențele mai accentuate sau mai lejere ale acestuia, de forța tradiției vieții rurale și de predispoziția spre urbanizare, de atitudinea diferențiată a autorităților romane față de structurile indigene, de mișcările dirijate (colonizări) sau aleatorii de populație etc. (vezi p. 140-216). În sfârșit, totul este privit, cum e normal, în contextul geografic (vezi p. 15-21), în evoluția istorică atât de zbuciumată și în cea administrativă atât de complexă a spațiului respectiv începând de la primele atestări și până la finalul epocii romane clasice (p. 21-130). Adela Bâltâc nu a omis nici o problemă, nu a lăsat fără o explicație rezonabilă nici un aspect, nu a trecut cu vederea nici o informație cunoscută și nici o opinie importantă anterioară, rezultând astfel o

lucrare densă, care oferă aproape la fiecare pagină un punct de vedere original, solid documentat și argumentat, o interpretare personală credibilă. Astfel, *Lumea rurală în provinciile Moesia Inferior și Thracia* devine pentru istoricii antichității tracice, grecești și romane un reper bibliografic profitabil, obligatoriu. *Indicii* (p. 513-524), cele XIV planșe și cele patru hărți întregesc această lucrare, ce poate fi considerată, fără exagerare, un model de disertație doctorală de înalt nivel și una dintre cele mai reușite realizări ale istoriografiei românești a antichității din ultimii ani.

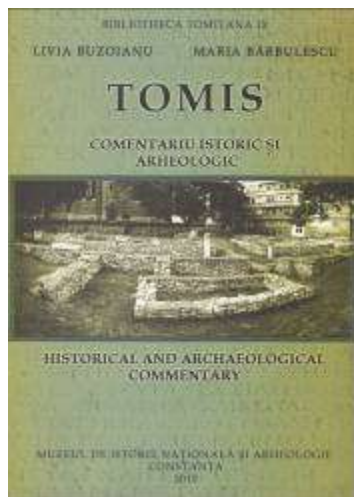
Nelu ZUGRAVU

*Centrul de Studii Clasice și Creștine,
Facultatea de Istorie, Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași
z_nelu@hotmail.com; nelu@uaic.ro*

Livia Buzoianu, Maria Bărbulescu, Tomis. *Comentariu istoric și arheologic. Historical and archaeological commentary*, Editura Ex Ponto, Constanța, 2012, 276 p. (*Bibliotheca Tomitana IX*)

O lucrare care să înfățișeze istoria Tomisului de la întemeiere și până în Antichitatea târzie într-o viziune unitară, valorificând bogata zestre de inscripții și de materiale arheologice și numismatice acumulată de-a lungul deceniilor, era de așteptat. Încât apariția volumului de față nu poate decât să satisfacă așteptările specialiștilor, cu atât mai mult cu cât el poartă semnătura a două binecunoscute specialiste, care, ani de-a rândul, au publicat, mai ales în paginile prestigioasei reviste *Pontica* editată de muzeul conștanțean, numeroase epigrafe inedite și importante materiale rezultate din investigațiile de teren. Buna impresie pe care, chiar de la o privire fugară, o lasă monografia de față se degajă și din alte aspecte: caracterul bilingv (româno-englez), ținuta îngrijită a textului, calitatea deosebită a ilustrațiilor și planșelor. Cât privește conținutul, studierea aprofundată a volumului ne îndreptățește să evidențiem câteva aspecte care, în opinia noastră, denotă seriozitatea demersului și soliditatea încheierilor formulate de Livia Buzoianu și Maria Bărbulescu. Remarcăm, în primul rând, o cunoaștere perfectă a opiniilor anterioare avansate în legătură cu un aspect sau altul al istoriei coloniei milesiene, opinii față de care, pe de o parte, autoarele își arată deferența, dar pe care, pe de altă parte, nu ezită să le conteste sau să le amendeze, chiar dacă aparțin unor nume sonore ale istoriografiei pontice, întotdeauna însă delicat, dar ferm, pe baza unor probe irefutabile sau, în lipsa acestora, judecând comparativ, analizând contextele, folosind logica istorică; astfel, prejudecățile, apelul la autoritate, atitudinea de reverență exagerată nu-și găsesc locul între copertile cărții. Strâns legată de acest aspect este utilizarea cu dezinvoltură a unor surse diverse (literare, epigrafice, arheologice, numismatice), multe editate, dar și destule inedite – dovadă de netăgăduit a cunoașterii lor directe –, care le-au permis autoarelor să formuleze puncte de vedere bine argumentate, dificil de combătut. În sfârșit, un loc aparte printre meritele volumului îl reprezintă metodologia riguroasă – cronologie bine fundamentată, deci credibilă, analiză complexă fiecărei etape istorice, prudență în formularea unor ipoteze, demonstrație echilibrată, claritate a concluziilor.

Pornind de la cele tocmai subliniate, ne permitem să facem cunoscute aici câteva dintre punctele de vedere avansate de Livia Buzoianu și Maria Bărbulescu în

legătură cu istoria și arheologia Tomisului, puncte de vedere care, în opinia noastră, sunt bunuri câștigate pentru istoriografia națională și cea străină dedicată spațiului vest-pontic. Astfel, în ceea ce privește *evoluția istorică*, pe baza situațiilor stratigrafice înregistrate în zona Parcului Catedralei din Constanța și a observațiilor făcute în alte puncte din zona peninsulară, unele publicate mai demult, altele inedite (vezi p. 17, 120), cele două autoare consideră că orașul antic a parcurs patru mari etape istorice, analizate în capitole distincte: 1. etapa cuprinsă între sec. al VI-lea și mijlocul celui de-al III-lea î.Hr. – așadar, de la întemeiere și până la așa-zisul „război al Tomisului” (p. 17-24, 120, 121-128); 2. etapa delimitată de evenimentul tocmai amintit, pe de o parte, și primele prezențe militare romane în Pontul Stâng, pe de alta, așadar, intervalul dintre mijlocul veacului al III-lea și primele decenii ale sec. I î.Hr. (p. 17, 24-37, 120, 128-141); 3. etapa romană timpurie (sec. I î.Hr. – sfârșitul sec. al III-lea d.Hr.) (p. 17, 37-74, 121, 141-179); 4. etapa romană târzie, cuprinsă între sfârșitul sec. al III-lea și sec. al VI-lea (VII-lea) (p. 17, 74-107, 121, 179-213); câteva pagini sunt dedicate Tomisului postantic (p. 107-109, 213-216). Sursele de informare mai bogate au permis o studiere mai amănunțită doar a epocilor elenistică, romană timpurie și romană târzie.

Dintre opiniile la care autoarele aderă sau le-au avansat în legătură cu una sau alta dintre problemele ridicate de istoria Tomisului reținem:

- chiar dacă etimologiile propuse toponimului *Τόμις* nu sunt satisfăcătoare (vezi p. 12-13, 115), importantă este consemnarea lui Ovidiu, după care „numele acestui loc este mai vechi decât așezarea cetății” (p. 13, 115); cât privește denominația *Constantiana/Constantia* (p. 13-14, 116-117), semnatarea lucrării înclină (dacă înțelegem bine) spre ideea că aceasta s-a impus după ce, în a doua jumătate a sec. al VII-lea d.Hr., vechea denumire *Tomis* a ieșit din uz (p. 14, 117)³⁵;

³⁵ În legătură cu numele *Constanța*, autoarele lucrării amintesc opinia lui Radu Vulpe exprimată acum mai bine de patru decenii, conform căreia numele *Constantiana-Constantia* ar trebui pus în legătură mai ales cu împăratul Constantius II, dar, posibil, și cu fiica postumă a acestuia – Flavia Maxima Constantia, „sanctificată de biserică” (Vulpe 1969, 162-164; citatul de la 164). Derivarea de la numele lui Constantius II fusese propusă de mult timp (vezi Popescu 1994, 283, nota 84, cu trimiteri). La rândul lui, Emilian Popescu, pentru care *Tomis* și *Constantiana* sunt două așezări diferite (*Constantiana* e Capul Dolojman, com. Jurilovca, jud. Tulcea) (Popescu 1994, 264-284), scria că numele celei din urmă ar putea proveni, fie de la Constantia, „une soeur et une fille de Constantin le Grand”, fie de la „Constantza, la fille de l’empereur Constantius II et l’épouse de Gratien, morte à 21 ans” (prin urmare, aceeași opinie cu a lui Vulpe), fără a exclude ipoteza ca împăratul Valens să fie responsabil de instituirea acestei denominații, știut fiind că suveranul a mai denumit așezări din *Scythia* de la numele membrilor dinastiei – *Valentiniana* în memoria fratelui său Valentinianus I, *Gratian* în onoarea nepotului și coaugustului Gratianus (Popescu 1994, 283, nota 84).

- în ceea ce privește data și originea întemeierii Tomisului, Livia Buzoianu și Maria Bărbulescu consideră că ipoteza după care acesta ar fi o creație târzie a Histriei (o

Fiind de acord că trebuie să legăm numele de cel al dinastiei constantiniene, prezentăm câteva elemente care ar putea ajuta cercetarea viitoare. Izvoarele amintesc că împăratul Constantin a schimbat numele *portului* Gazei, Maiouma (*Palaestina*), cu cel de *Constantia*, fie după cel al surorii sale Constantia, cum scriu Eusebius și Socrates (Eus., *VC*, IV, 38; Socr., *HE*, I, 18, 13), fie „de la numele celui mai drag dintre fiii săi” – așadar, Constantius, cum menționa Sozomenos (Sozom., *HE*, II, 5, 8). Tot el, în provincia *Phoenicia*, a dat propriul nume – *Constantina* –, fie *portului* Antarados al orașului Arados, fie unui *episcopat* din apropierea Antaradosului și Aradosului (Sozom., *HE*, II, 5, 8. Theophanes Confessor atribuie – eronat – denumirea lui Constantius II – *Chron.*, *AM* 5838 [AD 345/6]; vezi și Sabbah 1983, p. 387), dar și orașului Cirta din *Africa* (Aur. Vict., *Caes.*, 40, 28). La rândul-i, Constantius II a dat numele său – *Constantia* – orașelor Salamis din *Cypros*, afectat de cutremure (Theoph. Conf., *Chron.*, *AM* 5824 [AD 331/2], 5834 [AD 341/2]), și Antoniupolis (Antipolis) din *Syria* (Theoph. Conf., *Chron.*, *AM* 5832 [AD 339/40]; vezi și Amm., XVIII, 9, 1). Tot sub domnia sa, după 345, la Constantinopol s-au construit băile *Constantianai* (Socr., *HE*, IV, 8, 2; Maraval 2006, p. 40-41, nota 2, cu bibliografie pentru date).

În ceea ce privește proveniența numelui de la cel al uneia dintre femeile dinastiei constantiniene, posibilitățile sunt multiple. Pe pagina web a cunoscutei enciclopedii wikipedia, numele orașului e derivat de la *Flavia Iulia Constantia*, fiica lui Constantius I și a Theodorei – așadar, sora vitregă a lui Constantian –, căsătorită în 313 cu Licinius; convertită la creștinism, a fost ariană (http://en.wikipedia.org/wiki/Flavia_Julia_Constantia; despre ea, vezi și Chausson 2007, p. 117, 122); în 326, a fost onorată pe o emisiune monetară de bronz la Constantinopol, apoi e posibil să se fi retras la Roma, unde este amintită într-o dedicație dintre 326-333 (Chausson 2007, p. 129).

Eventuala proveniență a numelui orașului dobrogean de la *Flavia Maxima Constantia*, fiica postumă a lui Constantius II, cu o viață scurtă și tumultoasă (vezi Chausson 2007, p. 112-113), pe motiv că era ortodoxă, așa cum susținea Radu Vulpe, ni se pare discutabilă; n-am găsit această sfântă în nici un catalog al sfinților constantinopolitani. În schimb, este venerată – dar dintr-o perioadă mai târzie, este drept – o fiică a lui Constantin și a Faustei, *Flavia Constantina*, care a purtat titlul de *Augusta* (Philostorg., *HE*, III, 27), a fost căsătorită cu Hannibalianus, *rex Armeniae* (335-337), și apoi cu Gallus (351-354) (Chausson 2007, p. 108, 114-116); ea a murit la scurt timp după asasinarea celui de-al doilea soț, fiind îngropată într-un mausoleu situat în apropiere de biserica romană cunoscută apoi ca Sant' Agnese fuori le mura; în timp, mausoleul s-a numit Santa Costanza (<http://en.wikipedia.org/wiki/Constantina>).

În sfârșit, o altă fiică a lui Constantin s-a numit *Constantia*, confundată uneori cu *Constantina* sau cu *Helena*, soția lui Iulian – de fapt, născută (împreună cu cea din urmă) dintr-un posibil al treilea mariaj al lui Constantin, survenit după moartea Faustei în 326; în 357-358, în disputele ortodocși-arieni din Roma, această Constantia l-a sprijinit pe papa Liberius (vezi Chausson 2007, p. 108, 109-110 [nota 28], 115-116).

- subcolonie*, conform terminologiei recente) (sec. III î.Hr.), idee pătrunsă și în recentul tratat de *Istoria României* al Academiei, „rămâne o prezumție foarte greu de controlat” (p. 16, 120), subscriind la opinia, bazată pe stratigrafia înregistrată în zona Parcului Catedralei (p. 19-20, 122-123), că această *apoikia* e rezultatul „emigrării unui grup de coloniști din Milet și fixării lor pe promontoriul tomitan în intervalul 549-494 î.Hr.” – așadar, în sec. al VI-lea, dar nu mai târziu de al doilea sfert al lui (p. 15, 20, 118); dialectul inscripțiilor, antroponimia, triburile, instituțiile și cultele orașului – toate similare celor din metropola microasiatică – reprezintă argumente în plus pentru originea *direct* milesiană a Tomisului (p. 16, 119-120); mediul în care s-au implantat acești coloniști este unul autohton, mult mai pronunțat decât la Histria (p. 16, 22, 24, 120, 126, 128);
- în legătură cu data așa-zisului „război al Tomisului” descris rezumativ de Memnon, care a opus Byzantion, pe de o parte, și Callatis și Histria, pe de alta, și care a avut ca obiectiv obținerea monopolului asupra *emporion*-ului Tomis (p. 24-25, 128-129), autoarele acceptă anii 256/255-254 î.Hr. propuși de Vinogradov (p. 25-26, 129), dar sunt de acord, pe baza unei document epigrafic callatian analizat tot de Yu. Vinogradov și apoi de Al. Avram care consemnează un conflict histriano-callatian (*IScM* III, 7), că începuturile evenimentelor s-ar putea plasa „în jur de 264/261 î.Hr.” (p. 27, 131);
 - momentul instaurării definitive a dominației romane asupra orașelor vest-pontice este sfârșitul sec. I î.Hr. – conform demonstrației lui Alexandru Avram, anii 3-2 î.Hr. (p. 40, 144);
 - instalarea primelor trupe romane la Tomis datează dintr-un interval cuprins între primii ani ai domniei lui Vespasian și cea a lui Traian inclusiv; ca urmare, orașul pierde statutul de *civitas libera* (p. 54, 158), statut recâștigat sub Hadrian (p. 43-44, 148);
 - sub Principat, populația orașului „a rămas esențialmente greacă” (p. 57, 161), dar influența romană se observă, printre altele, în înmulțirea treptată a antroponimelor de origine romană, astfel încât „către sfârșitul sec. II și începutul sec. III p.Chr., numele romane ajung să depășească, în inscripții, numărul celor grecești, cuprinzând toate straturile sociale”; după 212, anul așa-zisei *Constitutio Antoniniana*, când statutul de cetățean se generalizează, „cu rare excepții”, persoanele atestate în inscripțiile tomitane poartă nume romane (p. 58, 162);
 - expresia *πρῶτος ποντάρχης*, legată de Comunitatea hellenilor din Pontul Stâng ‘*Εξάπολις, Πεντάπολις*), al cărei sediu se găsea la Tomis, are o semnificație cronologică, nu una ierarhică (p. 42, 62-63, 147, 167-168);
 - orașul suferă o distrugere violentă în a doua jumătate a sec. al III-lea (p. 71, 176);
 - spre deosebire de celelalte așezări grecești vest-pontice, romanizarea a fost la Tomis mai intensă, fapt atestat în teritoriu printr-o organizare mai unitară a lui,

- dată de absența împărțirii acestuia în triburi (*phylai*), a unor comunități sătești indigene și a unor structuri preromane în frunte cu *principes locorum* (p. 74, 179);
- în perioada romană târzie, Tomis devine nu numai o metropolă politică importantă, dar și un sediu episcopal cunoscut (s-au descoperit nu mai puțin de șapte basilici), pe fondul afirmării unei culturi care poartă în întregime pecetea creștinismului (p. 74-107, 179-213);
 - multe opinii personale în legătură cu o problemă sau alta (lecțiuni, datări etc.) se găsesc în bogatele note ale volumului.

Prin urmare, o lucrare de înalt profesionalism, care trebuie să facă parte din portofoliul bibliografic al specialiștilor, profesorilor de istorie și studenților.

Bibliografie

- Chausson, F. 2007, *Stemmata aurea: Constantin, Justine, Théodose. Revendications généalogiques et idéologie impériale au IVe siècle ap. J.-C.*, Roma.
- Maraval, P. 2006, în Socrate de Constantinopole, *Histoire ecclésiastique. Livres IV-VI*, texte grec de l'édition G. C. Hansen (GCS), traduction par P. Périchon et P. Maraval, introduction et notes par P. Maraval, Paris (SC 505).
- Popescu, E. 1994, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București.
- Sabbah, G. 1983, în Sozomène, *Histoire ecclésiastique. Livres I-II*, texte grec de l'édition J. Bidez, introduction par B. Grillet et G. Sabbah, traduction par A.-J. Festugière, annotation par G. Sabbah, Paris, 1983 (SC 306).
- Vulpe, R. 1969, *Note de istorie tomitană*, Pontice, 2, 162-164.

SC *Sources chrétiennes.*

Nelu ZUGRAVU

*Centrul de Studii Clasice și Creștine,
Facultatea de Istorie, Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași
nelu@uaic.ro, z_nelu@hotmail.com*

Lăcrămioara Manea, *Circulația cărții vechi românești (manuscrisă și tipărită) în spațiul nord-dobrogean*. Prefață de prof. univ. dr. Mihai Mitu, Editura Istros, Brăila, 2013, 473 p., 27 pl.

Cartea publicată în colecția «Biblioteca Istro-Pontica» Seria Patrimonium a Institutului de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea, la Editura Istros a Muzeului Brăilei este la origine teza de doctorat susținută la Universitatea din București, sub conducerea profesorului universitar dr. Mihai Mitu (care semnează și prefața). Subiectul reflectă preocupările bine cunoscute ale autoarei, care a publicat parțial în anii anteriori, în reviste de specialitate, rezultatele investigațiilor sale asupra patrimoniului de carte din județul Tulcea.

Pe fundamentul celor 214 exemplare de carte veche românească tipărite în anii 1643-1830 precum și a celor 26 de manuscrise datate în secolele XVII-XIX, Lăcrămioara Manea demontează o prejudecată. Din cauza celor peste patru secole și jumătate de ocupație otomană, se considera că în spațiul dobrogean prezența cărții vechi românești tipărită până la 1830 ar fi fost sporadică, difuzarea ei intensificându-se abia după mijlocul secolului al XIX-lea. Iată că o cercetare aprofundată și pasionată **la fața locului** a colecțiilor instituțiilor laice și religioase tucene, precum și a două colecții particulare a reușit să demonstreze forța cărții de a pătrunde dincolo de granițele vremelnice. Fără îndoială, numărul tipăriturilor de secol XVII-XVIII este mic în comparație cu alte zone ale țării. Trebuie însă avut în vedere că patrimoniul actual reprezintă ceea ce a supraviețuit vitregiilor timpului (războaie, ocupații militare, incendii). Există însă mii de volume tipărite după 1830 păstrate în biserici și mănăstiri, care arată că românii dobrogeni au prețuit cartea și au apărut-o, lăsând-o moștenire urmașilor.

Reconstituind răspândirea cărții vechi în spațiul nord-dobrogean autoarea distinge mai multe etape: „*circulația din timpul stăpânirii otomane*” (ale cărei dimensiuni pot fi reconstruite doar ipotetic); „*circulația de după războiul de Independență din 1877-1878*” (perioadă în care se difuzează preponderent cartea tipărită în secolul al XIX-lea, impulsionată de înființarea mănăstirilor și a școlilor); și „*o circulație contemporană nouă, încă vie, începând din a doua jumătate a secolului al XX-lea*” (când patrimoniul local se îmbogățește cu tipărituri și manuscrise vechi cumpărate de la anticariate sau particulari, prin transferuri între instituții, cum ar fi cel de la Biblioteca Academiei Române sau prin donații).

Lucrarea este structurată în opt capitole precedate de o *Introducere* și încheiate cu *Concluzii*. În *Introducere*, cu subtitlul *Locul studiului de față în preocupările generale de cercetare a patrimoniului național* sunt enunțate obiectivele propuse, structura fondurilor cercetate, etapele de documentare.

Capitolul I: *Spiritualitatea nord-dobrogeană. Cadru istoric* trasează cadrul geografic și evoluția istorică a spațiului nord-dobrogean, cu atenție specială asupra Bisericii ortodoxe, care în timpul stăpânirii otomane a fost subordonată succesiv Mitropoliei Silistrei (sec. XV-mij. sec. XVI), Mitropoliei Proilaviei (mij. sec. XVI-1828), Arhiepiscopiei Tulcii (1829-1878). După 1878, întreaga Dobrogea a fost inclusă în eparhia Episcopiei Dunării de Jos. După mai multe modificări de apartenență suferite în cursul secolului XX, județul Tulcea a intrat în componența Episcopiei Tulcii reînființată în 2008. Spiritualitatea ortodoxă a fost menținută vie de preoți, biserici și școli dar și de cărțile de cult și de învățatură, care s-au răspândit pe diferite căi (de remarcat cea specifică zonei – transhumanța) dinspre Moldova și Țara Românească în teritoriul nord-dobrogean. Nu întâmplător, cartea Lăcrămioarei Manea a primit binecuvântare și sprijin pentru tipărire de la episcopul Tulcii, Preasfințitul Părinte Visarion.

Cartea românească veche prezentă astăzi în colecțiile tulcene (sau semnalată de restrânsele cercetări anterioare) a fost imprimată în tiparnițele din întreg spațiul românesc, dar și în străinătate. Analiza edițiilor a pus în evidență un procent mai mare al cărților tipărite în Moldova, comparativ cu cele din Țara Românească și Transilvania. O caracteristică a zonei este prezența exemplarelor cu circulație ramificată: cărți tipărite în Țara Românească pătrund aici după o intensă circulație în Moldova, ediții moldovenești, după îndelungate peregrinări prin Transilvania și Țara Românească (capitolul II: *Cartea veche românească în Dobrogea de Nord. Istoricul cercetării*).

Suportul documentar al reconstituirii circulației vechilor tipărituri și manuscrise pe teritoriul nord-dobrogean îl găsim în capitolele III: *Localități nord-dobrogene în care se păstrează fonduri de carte veche românească. Istoricul și situația actuală a colecțiilor* și V: *Manuscrise românești și slavone în colecții tulcene*. Aici sunt incluse **cataloge** cărții tipărite și manuscrise, precedate de un scurt istoric al deținătorului și o descriere a colecțiilor. Ca formă de prezentare s-a optat pentru **catalogul de colecție** și nu pe cuprinderea într-un catalog general. Exemplarele sunt descrise separat, pe fiecare deținător în parte. Au rezultat astfel șase cataloage de dimensiuni variabile (în cazul colecțiilor mici s-a renunțat la titulatura catalog, dar s-au păstrat aceleași reguli de descriere).

Ca urmare a amplificării cercetărilor în domeniul cărții vechi românești, de la mijlocul secolului trecut până în prezent s-au publicat numeroase cataloage de colecții sau zonale. Modalitățile de redactare și regulile de descriere folosite în aceste

cataloge diferă destul de mult de la un autor la altul, reflectând stadiul cercetării bibliologice din epocă, dar și opțiunile personale ale celor care le-au întocmit. Astfel, majoritatea autorilor au avut ca principal obiectiv descrierea exemplarelor, concentrându-și atenția asupra însemnărilor păstrate pe filele acestora, fiind mai puțin interesați de particularitățile de ediție.

În acest context, metoda de catalogare pentru care a optat Lăcrămioara Manea, îmbinarea descrierii de ediție (notele generale) – cu descrierea de exemplar (notele specifice) demonstrează competență profesională și scribie științifică. Notele generale relevă o deplină cunoaștere a istoriografiei tiparului românesc, inclusiv a contribuțiilor recente referitoare la comanditarii, traducătorii, editorii, ilustratorii cărților de cult românești imprimare în secolele XVII-XIX.

Notele specifice fac dovada unei cercetări minuțioase, cu remarcabilă atenție la detalii. Au fost depistate filele lipsă în cazul exemplarelor incomplete, greșelile de paginație sau diferențele de paginație față de exemplare din aceeași ediție (sugerând existența unor tiraje diferite), prezența filelor sau paginilor nenumotate, ilustrațiile nementionate până în prezent. Toate acestea au permis autoarei să aducă serioase *Contribuții la Bibliografia Românească Veche* (capitolul IV), constând în îndreptări și completări pentru 78 dintre titlurile descrise. Totodată propune includerea în *Bibliografia românească veche* a patru tipărituri grecești publicate între 1766 și 1803 la Leipzig și Viena, care au fost dedicate de traducătorii sau editorii lor domnitorilor fanarioți aflați atunci în scaun în Moldova sau în Țara Românească (Grigore Ghica, Alexandru C. Moruzi, Constantin Ipsilanti, Alexandru Moruzi).

Autoarea nu s-a rezumat la o simplă descriere a exemplarelor, ci a sintetizat toate informațiile referitoare la editarea cărților. Așadar, lucrarea se înscrie în seria cataloagelor de colecție destul de rare în cercetarea bibliologică din spațiul românesc, în care descrierea bibliografică devine suport pentru considerații de ordin istoric, cultural și lingvistic.

Notele marginale ale cărților vechi oferă un important material documentar pentru diferite subdiscipline ale istoriei. Însemnările au fost transliterate cu acuratețe, certificând o îndelungată practică a paleografiei slavo-române și româno-chirilice. Notele care consemnează dania, vânzarea, schimbul, posesorii anteriori au constituit baza capitolului VI: *Considerații cu privire la circulația cărții vechi românești în spațiul nord-dobrogean*. Însemnările cu caracter istoric și meteorologic, despre calamități naturale, evenimente sociale sau cu implicații culturale au fost comentate în capitolul VII: *Valoarea informativă a însemnărilor din punct de vedere istoric, geografic, social și cultural*. Cum majoritatea exemplarelor au ajuns destul de târziu în colecțiile tulgene însemnările nu reflectă decât în mică măsură evenimente sau aspecte culturale locale, dar își păstrează importanța și calitatea de izvor istoric pentru alte zone ale țării.

Remarcăm ca element de originalitate analiza întreprinsă asupra lexicului însemnărilor în capitolul VIII: *Valoarea însemnărilor pentru istoria lexicului românesc*. Au fost evidențiate și comentate cuvintele și expresiile de origine slavonă, care s-au menținut în vorbirea curentă și în scris multă vreme după ce slavona a încetat să mai fie limbă de cultură.

Concluziile sunt clare, precise și verificabile prin argumentele expuse în cuprinsul lucrării.

Cum cataloagele vor constitui un instrument de lucru pentru cercetătorii din domeniu, autoarea a sintetizat contribuțiile personale și titlurile descrise în tabelele plasate la sfârșitul descrierii fiecărei colecții (capitolele III, IV și V). Facilitează accesul la informațiile din cuprins și indexurile variate ca tematică: al titlurilor, al autorilor, cronologic, al termenilor și expresiilor de limbă slavonă, de nume și toponime.

Materialul iconografic concentrat în 27 de planșe completează și consolidează descrierea bibliografică. Volumul are pagina de titlu, cuprinsul, explicația figurilor, rezumatul și cuvintele cheie traduse în limba engleză.

Lucrarea constituie o valoroasă contribuție la istoriografia cărții românești vechi, trasând pe harta virtuală a patrimoniului național drumul și povestea cărților *călătore* păstrate astăzi în spațiul nord-dobrogean.

Daniela LUPU

*Muzeul Municipiului București
Bd. I.C. Brătianu, nr. 2, Sector 3, București*